THE SAN[illegible]KRIT TEXT

1936

मैसूरु

राजकीय शाखामुद्रालये मुद्रापितः

१९३५

Price—0-8-6

[CONTE]NTS.

CORRECTION SLIP

PAGE	LINE		*For*	*Read*
4	16	....	त्रयम्	द्वयम्
11	5	....	त्थं	इत्थम्
24	1	....	ण्याकसैः	ण्योंकसः

ಶಾನ್ತಿಮನ್ತ್ರಗಳು.

ಭರತಖಂಡದ ಪುರಾತನ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ವೇದ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ರಾರಾಜಿಸುತ್ತಿದೆ. ಋಗ್ವೇದ, ಯಜುರ್ವೇದ, ಸಾಮವೇದ, ಅಥರ್ವವೇದ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿವೆ. ಪ್ರತಿಯೊಂದು ವೇದದಲ್ಲಿಯೂ ಮನ್ತ್ರ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ಎಂಬ ಎರಡು ದೊಡ್ಡ ಭಾಗಗಳಿವೆ. ಮನ್ತ್ರವು ದೇವತಾಸ್ತೋತ್ರರೂಪವಾದುದು; ಬ್ರಾಹ್ಮಣವು ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವುದು. ವೇದಗಳ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಿಗೆ ಬಹಳ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿತ್ತು. ಇಹಪರಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಅಪೇಕ್ಷಿಸಬಹುದಾದ ಶ್ರೇಯಸ್ಸನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು, ಇಷ್ಟದೇವತೆಯನ್ನು ದರ್ಶಪೂರ್ಣಮಾಸ, ಅಗ್ನಿಷ್ಟೋಮ, ವಾಜಪೇಯ, ಪೌಂಡರೀಕ, ರಾಜಸೂಯ, ಅಶ್ವಮೇಧ ಮುಂತಾದ ಯಾಗಗಳ ಮೂಲಕ ಆರಾಧಿಸಿ ಜನರು ಕೃತಾರ್ಥರಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಕ್ರಮೇಣ, ಕರ್ಮಪ್ರಧಾನವಾದ ಈ ಕ್ರತುಗಳಿಂದ ಪರಮೋದ್ದೇಶವು ಅಂದರೆ ಸ್ವರ್ಗ ಅಥವಾ ಮೋಕ್ಷವು ಹೇಗೆ ಫಲಿಸುವುದೆಂಬ ಜಿಜ್ಞಾಸೆಯು ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿ ಮಂತ್ರಬ್ರಾಹ್ಮಣಾತ್ಮಕವಾದ ವೇದಗಳ ಗೂಢಾರ್ಥವನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತೆಂಬ ಗ್ರಂಥಸಮುದಾಯದಲ್ಲಿ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ವಿವರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ವೇದಾನ್ತಕ್ಕೆ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳೇ ಮೂಲಾಧಾರವಾಗಿವೆ.

'ಉಪನಿಷತ್' ಎಂಬ ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರ ಅನೇಕ ಅರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಅವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಚರ್ಚಿಸುವುದು ಅಪ್ರಕೃತ. ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ, 'ಉಪನಿಷತ್' ಎಂದರೆ ಗುರುವಿನ ಸನ್ನಿಧಿಯಲ್ಲಿ ರಹಸ್ಯೋಪದೇಶಕ್ಕೋಸ್ಕರ ವಿನಯದಿಂದ ಕುಳಿತುಕೊಳ್ಳುವುದು ಎಂದರ್ಥ. ಉಪನಿಷತ್ತು ವೇದಗಳ ಗೂಢಾರ್ಥವನ್ನೂ, ಪ್ರಪಂಚದ ಮೂಲತತ್ತ್ವವನ್ನೂ ಬೋಧಿಸುವುದು; ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನವನ್ನುಂಟುಮಾಡೋಣದರಿಂದ ಅವಿದ್ಯೆ ಅಥವಾ ಅಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದು; ಬ್ರಹ್ಮಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವುದು.

ಸಂಪ್ರದಾಯಾನುಸಾರ ನೂರಾರು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದಿವೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಈಶ, ಕೇನ, ಕಠ, ಪ್ರಶ್ನ, ಮುಂಡಕ, ಮಾಂಡೂಕ್ಯ, ಐತರೇಯ, ತೈತ್ತಿರೀಯ, ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ, ಛಾಂದೋಗ್ಯವೆಂಬ ದಶೋಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಮುಖ್ಯವಾದುವು. ಇವುಗಳನ್ನು ಶಂಕರ, ರಾಮಾನುಜ, ಮಧ್ವ ಮುಂತಾದ ಮತಾಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಭಾಷ್ಯಗಳಮೂಲಕ

ಪ್ರಚುರಪಡಿಸಿ ಲೋಕೋಪಕಾರಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಸುಮಾರು ನಾನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಐವತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಮೊಗಲಾಯಿ ರಾಜಕುಮಾರನಾದ ದಾರಾಷಿಕೋವಿನ ಮೂಲಕ ಪಾರ್ಶಿ ಭಾಷೆಗೆ ತರ್ಜುಮೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟುವು. ಕ್ರಿ. ಶ. 1801–2 ರಲ್ಲಿ ಲ್ಯಾಟಿನ್ ಭಾಷಾಂತರವು ಹೊರಬಿತ್ತು. ಅನಂತರ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯದೇಶಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲಾ ಪ್ರಖ್ಯಾತವಾಯಿತು. ಜರ್ಮನೀ ದೇಶದ ಷಾಪಹ್ನಾರ್ ಮುಂತಾದ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನಿಗಳನೇಕರು ಈ ಉನಿಷತ್ತುಗಳ ಮೂಲಕ ಮನಶ್ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿದರು.

ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಾರವಾದುವೆಂಬುದನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ವೇದರಾಶಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಭೂತವಾದ ಈ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳೂ ಅನಾದಿಯೆಂದು ನಮ್ಮ ನಂಬಿಕೆ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ವಿಚಾರಮಾಡಿ ಕ್ರಿ. ಪೂ. ಎಂಟು ಹತ್ತು ಶತಮಾನಗಳ ಹಿಂದೆಯೇ ಇವು ಪ್ರಚಾರಕ್ಕೆ ಬಂದುವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಪ್ರಕೃತ ಈ ಶಾನ್ತಿಮನ್ತ್ರಗಳನ್ನು ತೈತ್ತಿರೀಯೋಪನಿಷತ್ತಿನಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದೆ. ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಗೆ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ, ಆಧಿದೈವಿಕ, ಆಧಿಭೌತಿಕವೆಂಬ ತಾಪತ್ರಯಗಳು ಇಂದ್ರಾದಿ ದೇವತೆಗಳ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಶಮನವನ್ನುಹೊಂದಲಿ ಅಂದರೆ ದೂರವಾಗಲಿ; ಗುರು ಶಿಷ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವು ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾಗಿರಲಿ; ಎಂಬುದು ಈ ಮನ್ತ್ರಗಳ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಕಾಳಿದಾಸ.

ಕಾಳಿದಾಸನು ಪ್ರಪಂಚದ ಕವಿವರೇಣ್ಯರಲ್ಲೊಬ್ಬನೆಂದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿದ ಸಂಗತಿ. ರಚಿತವಾದಂದಿನಿಂದ ಅವನ ಕೃತಿಗಳು ಖ್ಯಾತಿಗೊಂಡು ಜನತೆಯಲ್ಲಿ ಗೌರವವನ್ನೂ, ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆದರವನ್ನೂ ಪಡೆದವು. ಸಂಸ್ಕೃತ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯಪಾಠವೆಂದರೆ, ರಘುವಂಶ, ಕುಮಾರ ಸಂಭವ, ಇವನ್ನು ಮೊದಲು ಓದಬೇಕು ; ನಾಟಕವೆಂದರೆ ಶಾಕುಂತಲ. ಹೀಗೆ ನಿತ್ಯವೂ ಜನವೆಲ್ಲಾ ಅವನ ನಾಮಸ್ಮರಣೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಿರುವಾಗ, ಅವನು ಯಾರು, ಯಾವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಯಾವ ದೇಶವನ್ನು ಮಂಡಿಸಿದನು, ಲೋಕೋತ್ತರವಾದ ಕಾವ್ಯಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಟ್ಟ ಅವನ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆ ಎಂತಹುದು, ಎಂಬೀ ಮೊದಲಾದ ವಿಷಯಗಳು ಜನರ ಅರಿವಿಗೆ ಬಾರದಿರುವುದು ಆಶ್ಚರ್ಯಕರವಾಗಿದೆ. ಆದರೂ ನವೀನ ಸಂಶೋಧನೆಯ ಪ್ರಕಾರ ವಿದ್ವಾಂಸರು ಯಾವ ರೀತಿ ಈ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಊಹೆಯಿಂದ ಸಮರ್ಥಿಸಿದ್ದಾರೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹವಾಗಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಕಾಳಿದಾಸನು ಮೊದಲು ಮೊದಲು ಏನೂ ತಿಳಿಯದ ಮೂಢನಾಗಿದ್ದನು ; ಒಂದಾನೊಂದು ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿಕಾದೇವಿಯ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಕವಿತಾಶಕ್ತಿಯನ್ನೂ, ಅನರ್ಘಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನೂ ಪಡೆದು ಅಂದಿನಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನೆಂದು ಪ್ರಸಿದ್ಧನಾದನು. ಧಾರಾನಗರದ ಭೋಜರಾಜನಿಗೂ ಅವನಿಗೂ ಬಹಳ ಸ್ನೇಹವಿತ್ತು ; ಮಾಘ, ಭಾರವಿ, ಭವಭೂತಿ, ಬಾಣಭಟ್ಟ ಮೊದಲಾದ ಕವೀಶ್ವರರ ಸಂಘದಲ್ಲಿ ಅಗ್ರಗಣ್ಯ ; ಸಮಸ್ಯಾಪೂರಣದಲ್ಲಿ ಸಾಟಿಯಿಲ್ಲದವನು. ಒಂದು ಸಾರಿ ಸಿಂಹಳದ್ವೀಪದ ದೊರೆಯಾದ ಕುಮಾರದಾಸನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ಹೋಗಿದ್ದಾಗ ಒಬ್ಬ ನರ್ತಕಿಯಿಂದ ಮರಣಹೊಂದಿದನು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಕಾಳಿದಾಸನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿಧವಿಧವಾದ ಕಥೆಗಳು ಪ್ರಚಾರದಲ್ಲಿವೆ. ಆದರೆ ಇವೆಲ್ಲಾ ನಂಬುವುದಕ್ಕೆ ಅನರ್ಹವಾದ ಶುಷ್ಕಕಲ್ಪನೆಗಳೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಪಂಕ್ತಿಪಂಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪ್ರಕಾಶಿಸುವ ಅನುಪಮಕವಿತಾಶಕ್ತಿ, ವಿಷಯಗಾಂಭೀರ್ಯ, ಅತ್ಯುತ್ತಮದೆಸೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಆರ್ಯಸಂಸ್ಕೃತಿ, ಇವುಗಳನ್ನು ನೋಡಿದರೆ ದೇವತಾನುಗ್ರಹವನ್ನು ಪಡೆದ ಮೂಢನ ದಿವ್ಯಕವಿತೆಯೆಂದು ನಂಬುವುದು ಕಷ್ಟ. ಚರಿತ್ರೆಯ ಪ್ರಕಾರ ಕ್ರಿ.ಶ. ಹನ್ನೊಂದನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಧಾರಾನಗರದ ಭೋಜ

ರಾಜನಿಗೂ ನಮ್ಮ ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೂ ಶತಮಾನಗಳ ಅಂತರವೆಂಬುದು ನಿರ್ವಿವಾದ. ಹಾಗೆಯೇ ಸಿಂಹಳದ್ವೀಪದ ಕುಮಾರದಾಸನ ಪ್ರಸಂಗವೂ ಪ್ರಮಾಣರಹಿತವಾಗಿದೆ.

ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯರಾಯನ ಒಡ್ಡೋಲಗದ ನವಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ[1] ಕಾಳಿದಾಸನೊಬ್ಬನು—ಎಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಇತಿಹಾಸವು ಹೆಚ್ಚು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಅದನ್ನು ಒಪ್ಪಲೂ ಬಹುದು. ಆದರೆ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ರಾಜರು ಹಲವರಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ರಿ. ಪೂ. 57 ರಲ್ಲಿ ಶಕರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿ ವಿಕ್ರಮ ಶಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದವನು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯ. ಗುಪ್ತರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ. ಶ. 375–413 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಎರಡನೇ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನು ಪಡೆದನು. ಅವನ ಮೊಮ್ಮಗನಾದ ಸ್ಕಂದಗುಪ್ತನೂ ಅದೇ ಬಿರುದನ್ನು ತಾಳಿದ್ದನು. ಇವರಲ್ಲಿ ಯಾವ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನಿದ್ದನೆಂಬುದನ್ನು ಹೇಳುವುದು ಕಷ್ಟ. ಶಕೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯರಾಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದುದೆಂದು ಕೆಲವರು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಗುಪ್ತರ ಎರಡನೇ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲದವನೆಂದು ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ಸಮರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಭರತಖಂಡದ ಸೌಭಾಗ್ಯಸಂಪತ್ತು ಅತ್ಯುತ್ತಮಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಕಾಳಿದಾಸನು ಅವತರಿಸಿದ್ದನೆಂಬುದು ಮಾತ್ರ ನಿಜ. ಏಕೆಂದರೆ, ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಅವನ ಬರವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸುಖಮಯವಾದ, ದುಃಖದೂರವಾದ ಚಿತ್ತವೃತ್ತಿಯು ದೇದೀಪ್ಯಮಾನವಾಗಿದೆ. ಹಿಮಾಲಯದ ದೇವದಾರು, ಕಳಿಂಗದೇಶದ ತಾಂಬೂಲ, ಮಲಯಾಚಲದ ಚಂದನ, ಕೇರಳಪ್ರಾಂತ್ಯದ ಖರ್ಜೂರ, ಸಿಂಧೂದೇಶದ ಮರಳು, ಕಾಶ್ಮೀರದ ಕುಂಕುಮಕೇಸರಿ ಇವೇ ಮುಂತಾದ ಅಂಶಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡ ರಘುಮಹಾರಾಯನ ದಿಗ್ವಿಜಯ ವರ್ಣನೆಯಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನಿಗೆ ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಂತ್ಯಗಳ ಪರಿಚಯವಿತ್ತೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. ರಘುವಂಶಾದಿ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ ಅಶ್ವಘೋಷನೇ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಚೀನ ಕವಿಗಳ ಕಾಲಕ್ಕಿಂತ ಇವನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯಸರಣಿಯು ನಿಯತವಾಗಿ ರೂಪುಗೊಂಡಿತ್ತೆಂದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಬಹುಶಃ ಗುಪ್ತಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವೈಭವವು ಇವನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲಿತವಾಗಿರುವುದು.

ಇದಕ್ಕೆ ಉಪಷ್ಟಂಭಕವಾಗಿ ಇನ್ನು ಕೆಲವು ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಜ್ಞಾಪಿಸಿ

---

[1] ಧನ್ವಂತರಿ, ಕ್ಷಪಣಕ, ಅಮರಸಿಂಹ, ಶಂಕು, ವೇತಾಲಭಟ್ಟ, ಘಟಕರ್ಪರ, ಕಾಳಿದಾಸ, ವರಾಹಮಿಹಿರ, ವರರುಚಿ—ಇವರೇ ವಿಕ್ರಮನ ಒಡ್ಡೋಲಗದ ನವಮಣಿಗಳೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರವೆಂಬ ತನ್ನ ನಾಟಕದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಕ್ರಿ. ಶ. ಸುಮಾರು ಮೂರನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಭಾಸಕವಿಯನ್ನು[1] ಕೊಂಡಾಡಿರುವುದರಿಂದ ಅವನಿಗಿಂತ ಕಾಳಿದಾಸನು ಈಚಿನವನು. ಕ್ರಿ. ಶ. 634 ರಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಐಹೋಳೆಯ ಶಾಸನದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸ, ಭಾರವಿ ಮೊದಲಾದ ಕವಿಗಳು ಕೀರ್ತಿತರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಕ್ರಿ. ಶ. 606–648 ರವರೆಗೆ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದ ಶ್ರೀ ಹರ್ಷಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ಬಾಣಭಟ್ಟನು ತನ್ನ ಹರ್ಷಚರಿತೆಯೆಂಬ ಗ್ರಂಥದ ಉಪೋದ್ಘಾತದಲ್ಲಿ[2] ಇತರ ಕವಿವರ್ಯರ ಮಧ್ಯೆ ಕಾಳಿದಾಸನ ಸೂಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಗಳಿದ್ದಾನೆ. ಅಲ್ಲದೆ ವತ್ಸಭಟ್ಟಿಯೆಂಬ ಕವಿಯು ಕ್ರಿ. ಶ. 473ರಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಮಾಂಡಸೂರಿನ ಸೂರ್ಯದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಪ್ರಶಸ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನ ಕಾವ್ಯದ ಅನುಕರಣವು ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಆದುದರಿಂದ ಕಾಳಿದಾಸನು ಕ್ರಿ. ಶ. 300 ರಿಂದ 473 ರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಬೇಕು. ಕ್ರಿ. ಶ. 375 ರಿಂದ 413 ರವರೆಗೆ ಆಳಿದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಆಸ್ಥಾನಕವಿಯಾಗಿದ್ದನೆಂದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಾರದೆಂದು ವಿದ್ವಾಂಸರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಗುಪ್ತರ ರಾಜಧಾನಿಯು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಿಂದ ಉಜ್ಜಯಿನಿಗೆ ಬದಲಾವಣೆಯಾದುದು ಈ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ. ಹೊಸ ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸನು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಅತಿಶಯವಾದ ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ವರ್ಣಿಸಿರುವನು. ವಿಕ್ರಮನ ಆಸ್ಥಾನದ ನವಮಣಿಗಳಲ್ಲೊಬ್ಬನೆಂಬ ಇತಿಹಾಸವು ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನಂಬಿಕೆಗೆ ಅರ್ಹವಲ್ಲವಾದರೂ ವಿಕ್ರಮ ಕಾಳಿದಾಸರ ವಿಶೇಷ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಸಮರ್ಥಿಸುವುದರಿಂದ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಊಹೆಗೆ ಸಹಾಯಕವಾಗುವುದು. ಅಲ್ಲದೆ ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಪುರೂರವನಿಗೆ ವಿಕ್ರಮನೆಂಬ ನಾಮಾಂತರವನ್ನೇ ಉಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು ತನಗೆ ಆಶ್ರಯವವನ್ನು ಕೊಟ್ಟ ದಣಿಯನ್ನೇ ಉದ್ದೇಶಿಸಿರಬಹುದು. ಕುಮಾರಸಂಭವ ಕಾವ್ಯವು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಮಗನಾದ ಕುಮಾರಗುಪ್ತನ ಜನನಸ್ಮಾರಕವಾಗಬಾರದೇಕೆ ? ಹಾಗೆಯೇ ರಘುವಂಶದ ರಘುವಿನ ದಿಗ್ವಿಜಯವೂ, ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರದ ಅಶ್ವಮೇಧ ಪ್ರಸಂಗವೂ ವಿಕ್ರಮನ ತಂದೆಯಾದ ಸಮುದ್ರಗುಪ್ತನ ದಿಗ್ವಿಜಯವನ್ನೂ, ಅವನು ಮಾಡಿದ ಅಶ್ವಮೇಧಯಾಗವನ್ನೂ ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ತರುವುದೆಂದರೆ ಅಸಮಂಜಸವಾಗಲಾರದು. ಈ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ಸುಮಾರು

---

[1] "ಪ್ರಥಿತಯಶಸಾಂ ಭಾಸ–ಸೌಮಿಲ್ಲ–ಕವಿಪುತ್ರಾದೀನಾಂ ಪ್ರಬನ್ಧಾನತಿಕ್ರಮ್ಯ ವರ್ತಮಾನಕವೇಃ ಕಾಲಿದಾಸಸ್ಯ ಕ್ರಿಯಾಯಾಂ ಕಥಂ ಪರಿಷದೋ ಬಹುಮಾನಃ ?"

[2] ನಿರ್ಗತಾಸು ನ ವಾ ಕಸ್ಯ ಕಾಲಿದಾಸಸ್ಯ ಸೂಕ್ತಿಷು ।
ಪ್ರೀತಿರ್ಮಧುರಸಾನ್ದ್ರಾಸು ಮಞ್ಜರೀಷ್ವಿವ ಜಾಯತೇ ॥

ಕ್ರಿ. ಶ. 400 ರಲ್ಲಿ ಎರಡನೇ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ವಿರಾಜಿಸುತ್ತಿದ್ದನೆಂದು ನಿರ್ಣಯಿಸಬಹುದು.

'ಕಾಳಿದಾಸ ವಿರಚಿತ' ವೆಂದು ನೂರಾರು ಗ್ರಂಥಗಳಿವೆ. ಯಶಃಕಾಮಿಗಳಾದ ಕವಿಗಳು [1] ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಪ್ರಬಂಧಗಳ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ, ಕಾಳಿದಾಸ ವಿರಚಿತ–ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಮುದ್ರಣ ಸೌಲಭ್ಯವು ಪೂರ್ವ ಕಾಲದಲ್ಲಿಲ್ಲದೆ ಗ್ರಂಥಪ್ರಚಾರವು ಅನಿಯತವಾಗಿ, ಈ ವಿಧವಾದ ನ್ಯೂನತೆಗೆ ಅವಕಾಶವು ಇದ್ದಿತು. ಶೈಲಿ, ವರ್ಣನೆ ಮುಂತಾದ ಕಾವ್ಯಲಕ್ಷಣಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸಿ, ಕಾಳಿದಾಸನು ರಘುವಂಶ, ಕುಮಾರಸಂಭವ, ಮೇಘದೂತ, ಋತುಸಂಹಾರವೆಂಬ ಕಾವ್ಯಗಳನ್ನೂ, ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ, ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ ಶಾಕುನ್ತಲವೆಂಬ ನಾಟಕಗಳನ್ನೂ ಬರೆದನೆಂದು ನಂಬಿದ್ದೇವೆ.

ಕಾಳಿದಾಸನ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯವನ್ನು ಪ್ರಾಚೀನರು ವಿಧವಿಧವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆಧುನಿಕರೂ [2] ಸವಿಮರ್ಶವಾಗಿ ಅವನ ಕಾವ್ಯ ಕೌಶಲವನ್ನು ಸ್ತುತಿಸಿರುವರು. "ಉಪಮಾ ಕಾಲಿದಾಸಸ್ಯ" ಎಂಬ ಹೊಗಳಿಕೆಯು[3] ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಉಪಮಾಲಂಕಾರಗಳ ಪ್ರಯೋಗದಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ಅಸಮಾನನೆಂದು ಅದರ ಅರ್ಥ. ಆದರೆ ಗುಣಾಂತರಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು ಶ್ಲಾಘ್ಯನಲ್ಲವೆಂದಲ್ಲ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಜ್ಞಾನವೂ, ಲೋಕಾನುಭವವೂ ವಿಸ್ತಾರವಾದುವು. ನಿರಂತರವೂ ರಾಜಾಶ್ರಯವನ್ನು ಪಡೆದು ಸುಖಿಯಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ನಿಖಿಲ ನಾಗರಿಕ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿರುತ್ತಾನೆ. ಅರಣ್ಯ, ಋಷ್ಯಾಶ್ರಮ, ತಪಶ್ಚರ್ಯೆ ಮುಂತಾದುವು ಗಂಭೀರವಾಗಿಯೂ ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಗನುಸಾರವಾಗಿಯೂ, ಜ್ಞಾನದಾಯಕವಾಗಿಯೂ ವಿವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ, ಮೇಲೆ ಸೂಚಿಸಿದಂತೆ, ಕವಿಗಿದ್ದ ದೇಶಪರಿ

---

[1] ಹತ್ತನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ರಾಜಶೇಖರನು ಕಾಳಿದಾಸತ್ರಯವನ್ನು ಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದನು.

ಏಕೋಽಪಿ ಜೀಯತೆ ಹನ್ತ ಕಾಲಿದಾಸೋ ನ ಕೇನಚಿತ್ ।
ಶೃಙ್ಗಾರೇ ಲಲಿತೋದ್ಗಾರೇ ಕಾಲಿದಾಸತ್ರಯಿ ಕಿಮು ॥

[2] ಸರ್ ವಿಲಿಯಂ ಜೋನ್ಸ್, ಗಯಟೆ (Goethe), ಅಲೆಗ್ಸಾಂಡರ್ ಫಾನ್ ಹಂಬೋಲ್ಟ್, ಲಾಸ್ಸೆನ್ ಮೊದಲಾದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪಂಡಿತರು.

[3] ಉಪಮಾ ಕಾಲಿದಾಸಸ್ಯ ಭಾರವೇರರ್ಥಗೌರವಮ್ ।
ದಣ್ಡಿನಃ ಪದಲಾಲಿತ್ಯಂ ಮಾಘೇ ಸನ್ತಿ ತ್ರಯೋ ಗುಣಾಃ ॥

ಈ ಶ್ಲೋಕವು ಮಾಘಕವಿಯ ಪರವಾದ ಸ್ತೋತ್ರವೇ ವಿನಾ ಕಾಳಿದಾಸಪರವಲ್ಲವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟ. ಪಾಮರರನ್ನು ದೂರಮಾಡಿ ಪಂಡಿತರಂಜನೆಯೇ ಕಾವ್ಯದ ಪರಮೋದ್ದೇಶವೆಂದೇರ್ಪಟ್ಟಾಗ ಈ ತಾರತಮ್ಯಭಾವವು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸಬಹುದು.

ಚಯವೇ ಕಾರಣ. ಶೃಂಗಾರಾದಿ ನವರಸಗಳನ್ನು—ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಶೃಂಗಾರ ರಸವನ್ನು—ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಕಾಳಿದಾಸನು ಅದ್ವಿತೀಯನು. ಶೈಲಿಯು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದ ವೈದರ್ಭೀರೀತಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದೆ. ಕಾಳಿದಾಸನ ಮಹತ್ತ್ವವನ್ನು ತಿಳಿದವರು ಇತಿಹಾಸರೂಪದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಉದ್ಘೋಷಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಪುರಾ ಕವೀನಾಂ ಗಣನಾಪ್ರಸಂಗೇ
ಕನಿಷ್ಠಿಕಾಧಿಷ್ಠಿತ ಕಾಲಿದಾಸಾ ।
ಅದ್ಯಾಪಿ ತತ್ತುಲ್ಯಕವೇರಭಾವಾತ್
ಅನಾಮಿಕಾ ಸಾರ್ಥವತೀ ಬಭೂವ ॥

ಪ್ರಕೃತ ಕಾಳಿದಾಸನ ಗ್ರಂಥಸಮುದಾಯದಿಂದ ದಿಲೀಪಚರಿತ್ರೆ, ಶಕುಂತಳೆಯ ಪ್ರಸ್ಥಾನ, ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ ಕಥೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಆರಿಸಿದೆ. ಮೊದಲನೆಯದೆರಡೂ ರಘುವಂಶ ಮತ್ತು ಶಾಕುಂತಲಗಳಲ್ಲಿರುವ ಆಯಾ ಭಾಗದ ಸಂಗ್ರಹಗಳು. ಮೂರನೆಯದು ಆ ಹೆಸರಿನ ನಾಟಕದ ಗದ್ಯಾನುವಾದ. ದಿಲೀಪಚರಿತ್ರೆಯು ನಮ್ಮ ಆರ್ಯರ ರಾಜನೀತಿಯನ್ನೂ, ಒಬ್ಬ ರಾಜಶ್ರೇಷ್ಠನ ಗುಣಾತಿಶಯಗಳನ್ನೂ ವ್ಯಕ್ತಪಡಿಸುತ್ತದೆ. ಶಾಕುಂತಲ ನಾಟಕದಲ್ಲಿರುವುದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಪರಿಚಿತವಾದ ಒಂದು ಗೃಹಚಿತ್ರ.

॥ श्रीः ॥

शान्तिमन्त्राः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

दिलीपचरितम्

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ २

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतश्शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ ३

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धस्सालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ ४

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना ।
स्थितस्सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ ५

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैस्सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः ॥ ६

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ ७

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥ ८

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ ९

सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १०

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव । ११

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थं असक्तस्सुखमन्वभूत् ॥ १२

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ १३

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीत् वृद्धत्वं जरसा विना ॥ १४

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ १५

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ १६

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनत्रयम् ॥ १७

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ १८

द्वेष्योऽपि सम्मतश्शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ १९

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ २०

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ २१

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ २२

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ २३

सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ २४

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ २५

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरस्सरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ २६

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ २७

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ २८

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ २९

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गणभूमिषु ॥ ३०

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ३१

तस्मै सभ्यास्सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ३२

विधेस्सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ३३

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ३४

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ३५

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ३६

"उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ३७

किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ३८

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासङ्ग्रहतत्पराः ॥ ३९

असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ४०

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥" ४१

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानास्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ४२

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ४३

"पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रतियास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ४४

धर्मलोपभयाद्राज्ञीं ऋतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ४५

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ४६

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ४७

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ४८

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥" ४९

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ५०

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं सन्ध्येव शशिनं नवम् ॥ ५१

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ५२

"अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ५३

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥" ५४

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यश्शासितुरानतः ॥ ५५

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुस्सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥ ५६

सत्यामपि तपस्सिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ५७

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ५८

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ ५९

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु-
मपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृति रन्वगच्छत् ॥ ६०

निवर्त्य राजा दयितां दयालु-
स्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुस्समुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ६१

आस्वादवद्भिः कबलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः
सम्राद् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ६२

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६३

लताप्रतानोद्ग्रथितैस्स केशै-
रधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-
र्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ६४

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्नि-
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे
तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ ६५

संचारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ ६६

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था-
मन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ ६७

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ ६८

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं त-
मावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपंक्ति-
रुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ ६९

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु-
र्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ ७०

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः
शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ ७१

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां
प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ ७२

गुरोस्सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ ७३

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा-
मन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश
सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ ७४

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ ७५

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ ७६

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रै-
रित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ ७७

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधो-
र्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां
निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ ७८

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ ७९

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-
दुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३०

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तु-
र्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिस्सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु-
रभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्त-
र्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मृतिमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३

" अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥ ३४

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिस्सृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ८६

कण्डूयमानेन कटं कदाचि-
द्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ८७

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितश्शूलभृता विधाय
सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ८८

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै
प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ८९

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां
गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥" ९०

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा-
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ९१

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ९२

" संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥ ९३

मान्यस्स मे स्थावरजङ्गमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्ने-
र्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ९४

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ " ९५

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैश्शकलानि कुर्वन् ।
भूयस्स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ९६

" एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ९७

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौः
  एका भवेत्स्वास्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
  प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ९८

अथैकधेनोरपराधचण्डा-
  द्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
  गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥ ९९

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां
  भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं
  ऋद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥" १००

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
  प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
  प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ १०१

निशम्य देवानुचरस्य वाचं
  मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या
  निरीक्ष्यमाणस्सुतरां दयालुः ॥ १०२

"क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः
  क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
  प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ १०३

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
 र्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि
 रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ १०४

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
 न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता त्वयैवं
 भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ १०५

भवानपीदं परवानवैति
 महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे
 विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ १०६

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-
 र्वृत्तस्स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
 सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥" १०७

तथेति गामुक्तवते दिलीपः
 सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेह-
 मुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ १०८

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना-
 मुत्पश्यतस्सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
 पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ १०९

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितस्सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्नाविणीं न सिंहम् ॥ ११०

तं विस्मितं धेनुरुवाच "साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ १११

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥" ११२

ततस्समानीय स मानितार्थी
हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं
सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ११३

सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ११४

"वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषं
ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥" ११५

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनु-
विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः
प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ११६

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ११७

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ११८

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ११९

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ १२०

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे
भूयस्स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ १२१

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ १२२

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितै-
रसूर्यगैस्सूचितभाग्यसम्पदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा
त्रिसाधना शक्तिमिवार्थमक्षयम् ॥ १२३

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुस्सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १२४

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं
तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ १२५

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-
च्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ १२६

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।
तथा नृपस्सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ १२७

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ
नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ १२८

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे
धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ १२९

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ १३०

शा कु न्त ल म्

चतुर्थाङ्कसङ्ग्रहः

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

(प्रविश्य)

प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया—कथमेतत् ?

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुखशयनपृच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि । ततो यावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तात काश्यपेनैवमभिनन्दितम् — दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीया संवृत्ता । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुस्सकाशं विसर्जयामीति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ?

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या ।

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ २ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे । किन्त्वद्यैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन ह्येतस्मिश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्गक एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका। तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावदहमपि तस्यै मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता। प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति)

(नेपथ्ये)

गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय आकार्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता)

अनसूया—सखि, एहि । गच्छावः ।

(इति परिक्रामतः)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतिष्ठितनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एताम् ।

(इत्युपसर्पतः)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम् ।

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्य) हला, सज्जा भव । याव-
न्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहुमन्तव्यम् , दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं
भविष्यतीति । (इति बाष्पं विसृजति)

उभे—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् ।

(इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः)

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ)

ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् । अलङ्क्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः)

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता
ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीरिति ।

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति । निष्क्रान्तौ मुनिकुमारकौ)

सख्यौ—अये, अनुपभुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेना-
ङ्गेषु त आभरणविनियोगं कुर्वः ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुण्यम् ।

(उभे नाट्येनालङ्कुरुतः)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ३ ॥

(इति परिक्रामति)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि। परिधत्स्व साम्प्रतं क्षौमयुगलम्।

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते)

गौतमी—एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः। आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात, वन्दे।

काश्यपः—वत्से,

यथातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ४ ॥

गौतमी—वरः खल्वेषः, नाशीः।

काश्यपः—वत्से! इतस्सद्योहुताग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ५ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम्। (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः—भो भोः सन्निहितास्तपोवनतरवः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ६ ॥

(आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैस्सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ७ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य, जनान्तिकम्) हला, प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ न प्रवर्तेते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते ।

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद्दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्य) वनज्योत्स्ने, चूतसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिश्शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी भविष्यामि ।

काश्यपः—इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः। (इति बाष्पं विहरतः)

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा। ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

शकुन्तला—तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते। (इति परावर्तते)

काश्यपः—अयं ते पुत्रकृतको मृगः पदवीं न जहाति।

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि। अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव। इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति। निवर्तस्व तावत्।

(इति रुदती प्रस्थिता)

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम्।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति॥ ८॥

शार्ङ्गरवः—भगवन्, उदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरस्तीरम्। अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिस्सन्देष्टव्यम् । (इति चिन्तयति)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति ।

अनसूया—सखि मैवं मन्त्रय । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ।

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मनः
त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ ९ ॥

शार्ङ्गरवः—गृहीतस्सन्देशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥

(कथं वा गौतमी मन्यते)

गौतमी–एतावान्वधूजनस्योपदेशः। जाते, एतत्खलु सर्वमवधारय।

काश्यपः—परिष्वजस्व मां सखीजनं च।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते।

काश्यपः—इमे अपि प्रदेये। न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम्। त्वया सह गौतमी यास्यति।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि। अचिरात्प्राचीवार्कं तनयं प्रसूय मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि।

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्।

सख्यौ–(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्ततस्तस्येदमङ्गुलीयकं दर्शय।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन वामाकम्पितास्मि।

सख्यौ—मा भैषीः। स्नेहः पापशङ्की।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता। त्वरतामत्रभवती।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ ११ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मातिमात्रं मम कृते उत्कण्ठितुम् ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् !
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ १२ ॥

गच्छ ! शिवास्ते पन्थानस्सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—अनसूये, गतवती वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशावः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ १३ ॥

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

उर्वशीपुरूरवसोः कथा.

(प्रथमो भागः)

पुरा किल सोमकुलावतंसः पुरूरवा नाम राजा बभूव। स एकदा सूर्योपस्थानान्निवर्तमानः 'परित्रायतां, परित्रायतां, यः सुरपक्षपाती, यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति' इति करुणं क्रन्दन्तमप्सरसां गणं ददर्श। ता अभ्युपेत्य प्रोवाच च—"अलमलमाक्रन्दितेन। कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्याः?" इति। तासामेकतमा मेनका नाम प्रत्युवाच—"शृणोतु महाराजः। या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य महेन्द्रस्य सुकुमारं प्रहरणं, रूपगर्विताया: श्रियः प्रत्यादेशः, स्वर्गस्य चालङ्कारः, सा नः प्रियसख्युर्वशी कुबेरभवनात्प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन केशिना दानवेन चित्रलेखाद्वितीया बन्दिग्राहं गृहीता। तदस्मादसुरावलेपाद्वयं परित्रातव्याः" इति। तच्छ्रुत्वा पूर्वोत्तरेण दिग्भागेन गतः स जाल्मो दानव इति च विज्ञायैशानीं दिशं प्रत्यश्वांश्चोदयितुं सूतमादिश्य राजा ता अप्सरसः सान्त्वयन् प्रोवाच—"विमुच्यतां विषादः; यतिष्ये वः सखीप्रत्यानयनाय"। इत्युक्त्वा महता रथवेगेन तं मघोनोऽपकारिणमसुरमासादयितुं गते पुरूरवसि, ताः सर्वाः हेमकूटशिखरे तदागमनं प्रतिपालयन्त्यस्तस्थुः। अत्रान्तरे राजापि केशिनं पराभूय तद्धस्ताच्चित्रलेखाद्वितीयामुर्वशीमाच्छिद्याजगाम। उर्वशी सुरारिसम्भवेन भयेन बलवत्परित्रस्ता कञ्चित्कालं प्रकृतिं नापद्यत। किं तु नातिचिराद्रोधःपतनकलुषां प्रसादं गृह्णतीं गङ्गा-

मिव मोहेन मुच्यमानां प्रियसखीमवलोक्य चित्रलेखोवाच–"सखि, विस्रब्धा भव। पराभूताः खलु त्रिदशपरिपन्थिनो हताशाः"। तच्छ्रुत्वा चक्षुषी उन्मील्योर्वशी सखीं पप्रच्छ—'किं महेन्द्रेण?' इति। "न महेन्द्रेण; महेन्द्रसदृशानुभावेनानेन राजर्षिणा" इति सख्या कथिते, सा राजानमवलोक्यात्मगतमाह—"उपकृतं खलु दानवैः" इति। राजापि तन्मनोहरं रूपं प्रेक्ष्य तद्गतमना नेयं तपस्विनो नारायणस्य मुनेः सृष्टिर्भवितुमर्हतीति निश्चिकाय। कुत्रेदानीं मे सखीजनो भवेदित्युर्वश्या पृष्टे, राजा हेमकूटस्थिताभिः स्वसखीभिस्ते उभे संयोजयामास। ताः सर्वा अप्सरसः प्रत्यानीतां सखीं महाराजं चापरिक्षतमवलोक्य तं विजयेनावर्धापयन्। अत्रान्तरे चित्ररथो नाम गन्धर्वराजस्तदेव शैलशिखरमवततार। आगमनप्रयोजनं च पृष्टोऽकथयत्—"वयस्य, केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा। ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमुपागताः। स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्मघवन्तं द्रष्टुमर्हति। महत्खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता" इति। राजा प्रत्युवाच—"मैवम्। ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्यदस्य पक्ष्या द्विषतो विजयन्ते। वसुधाधरकन्दराभिसर्पी हरेः प्रतिशब्दोऽपि नागान् हिनस्ति। तथापि नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम्। त्वमेवात्रभवतीं प्रभोरन्तिकं प्रापय" इति। तथेत्युक्त्वा चित्ररथः सह सर्वाभिरप्सरोभिः प्रस्थितः। उर्वशी तु राजर्षिमामन्त्रयितुमशक्नुवती चित्रलेखामुखेन महाराजेनाभ्यनुज्ञाते च्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य कीर्तिं महेन्द्रलोकं नेतुमिति राजानं विज्ञापयामास। तेनानुज्ञाता च लताविटप एकावली लग्नेति सव्याजतां मोचयितुं सखीमभ्यर्थ्य राजानमेवावलोकयन्ती सनिःश्वासं निष्क्रान्ता।

राजा तु तां सुरसुन्दरीं गतामवलोक्य मदनशरपीडितस्तस्याः कृते भृशमुत्कण्ठितोऽभूत्। तां तस्यावस्थां दृष्ट्वा तस्य देवी काशीराजपुत्र्यौशीनरी नाम, तस्य शून्यहृदयस्य कारणं राज्ञः प्रियवयस्यान्माणवकाद्विज्ञातुं निपुणिकां नाम स्वचेटीमाज्ञापयामास। यथार्थनाम्नी सा निपुणिकातिविदग्धतया भर्तृरहस्यदुर्गभेदनं कृतवती। ततो राजा रहस्यनिक्षेपरक्षणविषये माणवकेन समाश्वासित उर्वशीगतामेव कथां कुर्वन् वयस्येन सहोत्कण्ठाविनोदनार्थं प्रमदवनं प्रविवेश। किंतु वसन्तावतारसूचकं तदभिरामत्वमालोक्य सञ्जाताधिकतरोत्कण्ठः कुत्रापि धृतिं न लेभे। तस्माद्वयस्यमाह—"कोऽप्युपायस्तावच्चिन्त्यताम्; येन सफलप्रार्थनो भवेयम्" इति। यावन्माणवकः समाधिमास्थायोपायं चिन्तयति, तावदाकाशयानेन चित्रलेखासहितोर्वशी प्रतिष्ठानस्य शिखाभरणभूतं राजर्षेर्भवनमुपस्थिता। ते उभे तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ने भूत्वा राज्ञो वयस्येन सह संलापं शृण्वत्यौ तस्थतुः। माणवको राजानमाह—"भो वयस्य, चिन्तितो मयोपायः। स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान्। अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रकृतिमालिख्यावलोकयंस्तिष्ठ"। राजा प्राह—"सखे उभयमप्यनुपपन्नम्। मम हृदयं कामस्येषुभिः सशल्यं; अतः स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे? अपरं च-यदि तस्याः प्रतिकृतिमालिखामि तर्ह्यालेख्येऽसमाप्त एव नयने उद्बाष्पे भवतः। अतो या मम मानसीं रुजं न वेत्ति, विदित्वा मामवमन्यते, तस्यामुर्वश्यां मम समागममनोरथमलब्धफलनीरसं विधाय पञ्चबाणः सर्वथा कृती भवतु।" उर्वशी तद्वचनं श्रुत्वा—"स्वामिन्, यदि नामाहमनुरक्तस्य तवोपरि यथा त्वया सम्भाविता तथा परमार्थतः स्याम्; तर्हि किमिति नन्दनवनवाता अपि लुलितपारिजातशयनीये मम शरीरकेऽत्युष्णा भवेयुः" इति तुल्यानुरागपिशुनं काव्यं प्रभाव-

निर्मिते भूर्जपत्रे लिखित्वा राज्ञः पुरतस्तत्पत्रं न्यक्षिपत् । राजापि तद्गृहीत्वा वाचयित्वा च सञ्जातानन्दो "धार्यतामयं प्रियायाः स्वहस्त" इत्युक्त्वा माणवकस्य हस्ते तत्पत्रं ददौ। अत्रान्तर एवोर्वशीप्रेषिता चित्रलेखा—"त्वद्दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद्बाध्यमानाहं भूयोऽपि महाराजेनानुकम्पनीया" इति प्रियसख्या विज्ञप्तिं राज्ञे निवेदयामास। सोऽपि ततोऽधिकतरं मदनेन पीड्यमानस्तां विज्ञप्तिं परमाह्लादेनानुमेने। यावदुर्वशी राजानं प्रणम्योपविशति तावदेव—"चित्रलेखे, त्वरयोर्वशीम्; यतो भरतेन मुनिना भवतीषु यः प्रयोगो नियुक्तस्तमयं सलोकपालो मरुतां भर्ता द्रष्टुमना" इति देवदूताह्वानं ते अश्रृणुताम्। राज्ञानुज्ञाते च स्वर्गमगच्छताम्। गतायां तस्यां राजा वैयर्थ्यमिव सम्प्राति चक्षुष इति सम्प्रधार्य तद्भूर्जपत्रावलोकनेन दृष्टिं विलोभयितुकामो माणवकमाह—"उपनय भूर्जपत्रम्" इति। किं तु माणवकस्य प्रमादेन तत्पत्रं तस्य हस्ताद्भ्रष्टम्। भर्तारं द्रष्टुमायान्त्या देव्या औशीनर्या समासादितम्। तद्गताक्षरार्थं च परिज्ञाय सेर्ष्यया तयेतस्ततस्तदन्वेषणपरस्य तस्य पुरत एव सहसानीय प्रक्षिप्तम्। राजा तु लोप्त्रेण गृहीतः कुम्भीलक इव प्रतिवचनं दातुमसमर्थ आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुं कथंकथमपि प्रायतत। देवीं तु कुपितां दृष्ट्वा—"अपराधी नामाहं, प्रसीद रम्भोरु, विरम संरम्भात्" इत्यादिवचनैस्तां सप्रणिपातमनुनेतुं प्रवृत्तः। किं तु तत्प्रणिपातमवधूय प्रावृण्णदीवाप्रसन्ना सा सपरिवारा निष्क्रान्ता। अनेन समयेन गतमर्धं दिवसस्य। तस्मात्स्नानभोजनेन सेवितुं राजा सवयस्योऽन्तःपुरमेव प्राविशत्॥

भरतमुनिप्रयोगं द्रष्टुमना महेन्द्र उर्वशीं ससखीमाह्वाययदिति प्राक् निर्दिष्टमेव। तथा च तस्य पुरतः सरस्वतीकृतलक्ष्मीस्वयंवरनामके काव्यबन्धेऽभिनीयमाने, तेषु तेषु रसेषु परिषत्तन्मय्या-

सीत्। यतो लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया पृष्टा—"सखि, समागता एते सकेशवा लोकपालाः। कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेशः?" इति। ततस्तया "पुरुषोत्तमे" इति भणितव्ये, "पुरूरवसि" इति निर्गता वाणी। तां श्रुत्वा भरतः क्रुद्धस्तां शशाप—"येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घित स्तेन न ते दिव्यं स्थानं भविष्यति" इति। महेन्द्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जावनतमुखी सा भणिता—"यस्मिन् बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः प्रियमत्र करणीयम्। अतस्त्वं यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठ, यावत्स त्वयि दृष्टसन्तानो भवेत्" इति। तदादेशानुरोधादुर्वशी—अस्तमिते सूर्ये—पुरूरवसमुपस्थातुकामाल्पाभरणभूषितं नीलांशुकपरिग्रहमभिसारिकावेषं परिधाय सह सख्या परिवर्तितमिव कैलासशिखरं प्रियतमस्य भवनमुपगता। तदा राजा वयस्येन सह स्वामवस्थामेवोद्दिश्य स्वैरालापं कुर्वाणस्तया दृष्टः। यदा चाहमेवास्योत्कण्ठाहेतुरिति तस्यास्संशयच्छेदो जातस्तदा तमुपगन्तुमियेष। किं तु तत्क्षण एव 'इत इतो देवी' ति वचनं श्रुत्वा परं विषादमगमत्। किं तूपवासनियमवेषा राजर्षिमहिषी दृश्यते तन्नैषा चिरमिह स्थास्यतीति चित्रलेखया समाश्वासिता तथैव तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नातिष्ठत्। एवमत्रास्थितायां तस्यां देव्यवधूतार्यपुत्रप्रणिपाता पश्चात्सन्तप्यमानमानसापि प्रियानुप्रसादननामकव्रतापदेशेनोपचारातिक्रमं प्रमार्ष्टुकामा तत्रैवागता। तां दृष्ट्वा राजान्यसंक्रान्तप्रेमाधिकतरमेव देव्यां दक्षिणोऽभूत्। देव्यपि व्रतानुरूपं गन्धपुष्पादिभिरादौ चन्द्रपादानभ्यर्च्य पश्चाद्राजानं च पूजयित्वा प्राञ्जलिः प्रणिपत्याह—"एषाहं देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साक्षीकृत्यार्यपुत्रमनुप्रसादयामि। अद्यप्रभृति यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते, या चार्यपुत्रसमागमप्रणयिनी, तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यम्" इति। इदं देवीवचनं

श्रुत्वा माणवकोऽपवार्याह। छिन्नहस्ते मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति 'धर्मो मे भविष्यति'। प्रकाशं च देवीमाह—"भगवति, किं तादृशः प्रियस्तत्रभवान्?" देव्याह—"मूढ, अहं खल्वात्मनः सुखावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि। एतावता चिन्तय तावत्प्रियो न वा" इति। एवमुक्त्वा निष्क्रान्ता देवी। उर्वश्यपि 'महानुभावया देव्या अभ्यनुज्ञातोऽनन्तरार्यो मे प्रियसमागमो भविष्यति' इति मन्यमाना राजानं सहसोपसृत्य जयशब्दमुदीरयामास। तेन चाभिनान्दिता तस्यैवासन उपविष्टा। "वयस्य, वसन्तानन्तर उष्णविषये भगवान् सूर्यो मयोपचरितव्यः तद्यथेयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते तथा त्वया कर्तव्यमि"ति राजानं विज्ञाप्य चित्रलेखा गता। राजापि तथेति प्रतिपद्य, मनोरथ-सम्पत्त्या हर्षनिर्भरः कञ्चित्कालं प्रदोषरमणीयांश्चन्द्रपादान् सेवित्वा वासगृहं प्रविवेश॥

उर्वशीपुरूरवसोः कथा.

(द्वितीयो भागः).

अथ समतिक्रान्तेषु केषुचिद्दिवसेषु उर्वशी तं राजर्षिममात्यनिवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं गता। तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु स्थिता सिकतापर्वतकेलिभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपितोर्वशी, यतो दूरारूढः प्रणयोऽसहनः, ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशापसंमूढहृदया स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा। प्रवेशानन्तरमेव च काननोपान्तवर्तिलताभावेन परिणतमस्या रूपम्। अथ स राजर्षिस्तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्रमतिवाहयामास। प्रथमं तावत्तस्य प्रियया वियोग एकपद उपनतः। अपरं च निर्वृतानामप्युत्कण्ठाकारी जलदसमयः सम्प्राप्तः। तेन तस्य दुःखं दुःखानुबन्धीव सञ्जातम्। तथा चोन्मत्त इव तस्मिन्वने यत्किञ्चित्तस्य दृष्टिपथमाययौ तत्प्रियाप्रवृत्तिं सोत्सुकं पप्रच्छ। एवं तेन मयूरः परभृता राजहंसश्चक्रवाको मधुकरो नागराजः शिलोच्चयः सरित्कृष्णसारश्च क्रमेणाभ्यर्थिताः। किं तु स सर्वत्र भग्नाशो बभूव। एवं प्रियान्वेषणार्थं परिभ्रमन्नेकदा रक्ताशोकस्तबकसमरागं कमपि शिलाभेदान्तरगतं मणिं ददर्श। "स च सङ्गमनीयो नाममणिः शैलसुताचरणरागसमुद्भवो धार्यमाणश्चिरात्प्रियजनेन सङ्गममावहती"ति केनापि मुनिनानुशिष्टस्तं गृहीत्वा पुनः परिचक्राम। अन्ते स एकां कुसुमरहितां लतां दृष्ट्वा तां स्वप्रियानुकारिणीं च मत्वालिङ्गितुं प्रवृत्तः। स्पृष्टमात्रायां लतायां तत्स्थान एवोर्वशी प्रादुर्भूता। राजा तां

विलोक्य "दृष्टया गतासुना चेतनेन त्वं मया प्रत्युपलब्धासि । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा । तत्कथय कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती" इति तामुवाच । उर्वशी प्रत्युवाच—"शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतकुमारव्रतं गृहीत्वाकलुषो नाम गन्धमादनकच्छोऽध्यासितः । कृतश्चैष विधिः—यैतं प्रदेशं स्त्री प्रवेक्ष्यति सा लताभावेन परिणंस्यति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो न मोक्ष्यते" इति । साहं गुरुशापसंमूढहृदया देवतासमयं विस्मृत्य कुमारवनं प्रविष्टा प्रवेशानन्तरमेव वासन्तीलता संवृत्ता" इति । तन्निशम्य राजा प्राह—"सर्वमुपपन्नमधुना । शयने सुप्तमपि मां या प्रवासगतं मन्यसे सा त्वं मदीयं चिरवियोगं कथं सहेथाः । इदं तद्यथाकथितं त्वत्सङ्गमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणिं तत्प्रभावात्त्वमासादितास्माभिः" इति वदन् मणिं तमदर्शयत् । सा तं गृहीत्वा मूर्ध्न्यवहद्राजानं चोवाच—"महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य । तदेहि निवर्तावः" इति । ततो भर्त्रा सहिता विमानतां गमितेन नवेन पयोमुचा राजधानीमाससाद ॥

उर्वशीसहितं महाराजं चिरस्य कालस्य प्रतिनिवृत्तमवलोक्याखिलाः प्रजाः सप्रजा ननन्दुः । ताभिः स ससत्कारोपचारैरनुरज्यमानश्च राज्यमशिषत् । सन्तानं वर्जयित्वा न तस्य किमपि हीनम् । एकदा तु तिथिविशेष इति सान्तःपुरो गङ्गायमुनयोस्सङ्गमे कृताभिषेक उपकार्यां प्रविष्टः । अत्रान्तर एव दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे निक्षिप्य कयापि दास्या नीयमानः सङ्गमनीयमणिरामिषशङ्किना गृध्रेणाक्षिप्तः । तदवलोक्यासमाप्तनेपथ्य एव राजा सावेगं प्राह—"आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः? येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गेहे कृतम् । अतः

सायं निवासवृक्षाश्रयिणं विहगदस्युं विचेतुं नागरिकमादिदेश। समनन्तरमेव कञ्चुकी सशरं मणिमादाय राज्ञेऽदर्शयत्। आह च—"त्वद्बलेन मार्गणतां गतेन निर्भिन्नतनुः स वध्योऽपराधो चितं प्राप्यान्तरिक्षात्समौलिरत्नः पतितः" इति। राजा "मणिमग्निशुद्धं कृत्वा पेटकं प्रवेशय" इति किरातीमादिश्य कञ्चुकिनं पप्रच्छ—"अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति?" स आह—"नामाङ्कितो दृश्यते। किं तु न मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः" इति राज्ञे शरमुपानयत्। राजा तस्मिन्निमानि नामाक्षराण्यपश्यत्—

"उर्वशीसम्भवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भृतः।
कुमारस्यायुषो बाणः प्रहर्तुर्द्विषदायुषाम्॥" इति॥

तानि वाचयित्वा स वयस्यमाह—"सखे, कथमेतत्? अन्यत्र नैमिषेयसत्रादवियुक्तोऽहमुर्वश्या। न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता, कुत एव प्रसूतिः? केवलं कानिचिदहानि तस्या वपुः पाण्डुराननच्छायमलसेक्षणं चाभूत्"। माणवक आह—"मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु सम्भावयतु। प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि"। राजा प्रोवाच—"अस्तु तावदेवं यथा भवानाह। पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः?" माणवकः प्रत्युवाच—"को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति?" इत्येवं तयोस्संलापे प्रवर्तमाने कञ्चुकी प्रविश्याह—"च्यवनाश्रमात्कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति" इति। "अविलम्बितमुभावपि प्रवेशये"त्यादिष्टः कञ्चुकी तथाकरोत्। माणवकः कुमारं विलोक्योवाच—"किं नु खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारो यन्नामाङ्कितो गृध्रलक्षवेधी नाराचः? तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति"। राजा प्राह—"स्यादेवम्। अतः खलु मम दृष्टिरस्मिन्निपतिता बाष्पायते। वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः

प्रसादः । एनं चाद्राय परिरब्धुमिच्छामि" । राज्ञाभिवादिता तापसी—"सोमवंशविस्तारयिता भवेः" इत्याशिषं प्रयुयुजे। कुमारं च प्राह—"जात, प्रणम ते गुरुम्"। कुमारस्तथा कृत्वोपविष्टः। ततो राजा तापसीं पप्रच्छ—"भगवति, किमागमनप्रयोजनम्? तापसी प्रत्युवाच—"शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एवोर्वश्या किमपि निमित्तमवेक्ष्य मम हस्ते न्यासीकृतः। यत्क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम्। गृहीतविद्यो धनुर्वेदेऽभिविनीतः। अद्य पुष्पसमिदर्थमृषिकुमारकैस्सह गतेनानेनाश्रमविरुद्धमाचरितं यदनेन गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानो लक्ष्यीकृतो बाणस्य। तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेनाहं समादिष्टा—"निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छाम्युर्वशीं प्रेक्षितुम्" इति । राज्ञाहूतामुर्वशीं तापसी प्राह—"एष गृहीतविद्य आयुः साम्प्रतं कवचधरस्संवृत्तः। तदेतस्य ते भर्तुस्समक्षं निर्यातितो हस्तनिक्षेपः। अधुना विसर्जय मामुपरुध्यते ममाश्रमधर्मः"। उर्वशी तु तच्चिरदर्शनेनाधिकतरमतितृष्णा सती कथंकथमपि तां विससर्ज। रजा पुत्रवतीं भार्यां प्रेक्ष्य सानन्द माह—"कल्याणि, पौलोमीसम्भवेन जयन्तेन पुरन्दर इवाद्याह भमुना तव सत्पुत्रेण पुत्रिणामग्रयः" इति। तद्वचः श्रुत्वोर्वशी सहसा रोदितुमारेभे। कारणं पृष्टा प्रत्युवाच—"महाराज, प्रथमं पुत्रदर्शनेन विस्मृतवत्यस्मि। इदानीं महेन्द्रसङ्कीर्तनेन समयो मम हृदयमायासयति। स समयस्त्वेवंविधः—अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेणाज्ञप्ता 'यदैष मम प्रियसखो राजर्षिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया भूयोऽपि मम समीपमागन्तव्यम्' इति। ततो मया महाराजवियोगभीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवतश्च्यवन-

स्याश्रमपद आर्यायास्सत्यवत्या हस्तेऽप्रकाशं निक्षिप्तः। अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति कलयन्त्या निर्यातितो मे दीर्घायुः। तदेतावान्मे महाराजेन संवासः" इति। तच्छ्रुत्वा राजा दैवस्य सुखप्रत्यर्थितां निन्दन् प्रियामाह—"सुलभवियोगा परवत्तात्म-प्रियाणि कर्तुं न प्रभवति। अतस्त्वं भर्तुः शासने तिष्ठ। अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो विचरितमृगयूथानि वना-न्याश्रयिष्ये" इति। ततः कुमारस्यायुषोऽभिषेकसंभाराः क्रिय-न्तामित्यमात्यपरिषदमादिदेश। तस्मिन्नेव क्षणे भगवान्नारद आकाशादवतीर्णः सर्वैस्तैरर्घ्यादिभिरुपचारैः पूजित आसनं परि-गृह्य राजानमुवाच—"श्रूयतां महेन्द्रसन्देशः। प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तमनुशास्ति। त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरा-दिष्टः सुरासुरसङ्गरो भावी। भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः। तेन त्वया न शस्त्रं सन्यस्तव्यम्। इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवतु" इति। तच्छ्रुत्वोर्वशी हृदयाच्छल्यमप-नीतमिव मेने। राजाप्युवाच—"परवानस्मि देवेश्वरेण"। नार-दस्तमभिनन्द्याह—"युक्तम्—

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः।
सूर्यस्समेधयत्यग्निमग्निस्सूर्यं च तेजसा॥

इत्युक्त्वा कुमारमायुषं स्वहस्तेनैव यौवराज्येऽभिषिषेच, राजानं पप्रच्छ च—"किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु?" राजो-वाच—"यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतःपरमिच्छामि? तथापीद-मस्तु भरतवाक्यम्—

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम्।
सङ्गतं श्रीसरस्वत्योः भूतयेऽस्तु सदा सताम्॥"

शान्तिमन्त्राः.

Page 1. ಮಿತ್ರ, ವರುಣ, ಅರ್ಯಮಾ, ಇಂದ್ರ, ಬೃಹಸ್ಪತಿ ಮತ್ತು ವಿಷ್ಣು— ಈ ದೇವತೆಗಳು ನಮಗೆ (ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೆ) ಒಳ್ಳೆಯದನ್ನು ಮಾಡಲಿ ಎಂಬದಾಗಿ ಪ್ರಾರ್ಥನೆ. ಇವರಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಾಪಾನಸ್ವರೂಪರಾದ ಮಿತ್ರಾ ವರುಣರಿಂದ ಹಗಲೂ ರಾತ್ರಿಯೂ ಏರ್ಪಟ್ಟಿವೆ; ಅರ್ಯಮನು ನೇತ್ರ ಸ್ವರೂಪನು—ಇಂದ್ರನು ಶಕ್ತಿಸ್ವರೂಪ; ಬೃಹಸ್ಪತಿಯು ಮಾತು ಮತ್ತು ಬುದ್ಧಿ—ಇವುಗಳಿಗೆ ಅಧಿಪತಿಯು; ವಿಷ್ಣುವು ಚಲನಾಭಿಮಾನಿ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ವಿವಿಧಶಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಮಿತ್ರಾವರುಣಾದಿ ದೇವತೆಗಳು ನಮಗೆ ಸುಖವನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸಿದರೆ ನಾವು ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಿಘ್ನವಾಗಿ ಸಾಧಿಸಿ ಅದರಿಂದ ಪ್ರಯೋಜನವನ್ನು ಪಡೆಯುವೆವು. ಆದುದರಿಂದ ಅವರು ನಮಗೆ ಸುಖವನ್ನು ಕರುಣಿಸಲಿ ಎಂದಭಿಪ್ರಾಯ. **शम्**—ಶುಭ, ಮಂಗಳ. **उरुक्रमः**—ದೊಡ್ಡದಾದ ಹೆಜ್ಜೆಯುಳ್ಳವನು—ಈ ವಿಶೇಷಣವು ವಿಷ್ಣುವಿನ ತ್ರಿವಿಕ್ರಮರೂಪವನ್ನು ಜ್ಞಾಪಿಸುವುದು.

ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರ. ಎಲೈ ವಾಯುವೆ, ನಿನಗೆ ನಮಸ್ಕಾರ. ನೀನೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪರಬ್ರಹ್ಮನು. ನೀನೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ ಪರಬ್ರಹ್ಮನೆಂದು ಹೇಳುವೆನು. ಋತವೆಂದು ಹೇಳುವೆನು. ಸತ್ಯವೆಂದು ಹೇಳುವೆನು. ಅದು ನನ್ನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲಿ! ಅದು ಉಪಾಧ್ಯಾಯನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲಿ! ಶಾಂತಿ! **ऋतम्**—ನ್ಯಾಯವಾದದ್ದು. ನ್ಯಾಯವಾಗಿ ಅಂದರೆ ಯಥಾಶಾಸ್ತ್ರವಾಗಿ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಗೋಚರವಾಗುವ ಅರ್ಥವು ಆ ಪರವಸ್ತುವಿನ ಅಧೀನವಾದುದರಿಂದ ಅದೇ ನ್ಯಾಯಸ್ವರೂಪ. **तत्**—ವಾಯ್ವಾತ್ಮಕವಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮವಸ್ತು. **माम्**—ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯಾದ ನನ್ನನ್ನು. **अवतु**—ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ರಕ್ಷಿಸಲಿ. **वक्ता-**

रम्—ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸುವ ಆಚಾರ್ಯನನ್ನು. **अवतु**—ಉಪದೇಶಸಾಮರ್ಥ್ಯವನ್ನು ಅನುಗ್ರಹಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ರಕ್ಷಿಸಲಿ. ತನ್ಮಾಮವತು—ಈ ಎರಡು ವಾಕ್ಯಗಳ ಪುನರುಕ್ತಿಯು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಆದರಾತಿಶಯವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

शान्तिः—ವಿದ್ಯಾರ್ಜನೆಗುಂಟಾಗುವ ಪ್ರತಿಬಂಧಕಗಳು ಶಾಂತವಾಗಲಿ. ಆ ಪ್ರತಿಬಂಧಕಗಳು ಮೂರುವಿಧ—**आध्यात्मिक**—ಸ್ವಂತವಾಗಿ ಸಂಭವಿಸುವುದು; **आधिभौतिक**—ಭೂತವರ್ಗದಿಂದ ಸಂಭವಿಸುವುದು; **आधिदैविक**—ದೇವತೆಗಳಿಂದ ಸಂಭವಿಸುವುದು.—ಈ ಮೂರುವಿಧವಾದ ಆಧಿಗಳು ದೂರವಾಗಲೆಂದು ಮೂರು ಸಾರಿ ಶಾಂತಿಯನ್ನು ಹೇಳುವೆವು.

(ಪರಬ್ರಹ್ಮವಸ್ತುವು) ನಮ್ಮಿಬ್ಬರನ್ನು ಕಾಪಾಡಲಿ. ನಾವಿಬ್ಬರೂ (ಅದನ್ನು) ಅನುಭವಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಲಿ. (ನಾವಿಬ್ಬರೂ, ಜ್ಞಾನಾರ್ಥವಾಗಿ) ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಯತ್ನಿಸೋಣ. ನಮ್ಮಿಬ್ಬರ ಅಧ್ಯಯನವು ತೇಜಸ್ವಿಯಾಗಲಿ. (ನಾವಿಬ್ಬರೂ, ಪರಸ್ಪರ) ದ್ವೇಷಿಸುವುದು ಬೇಡ. **नौ**—ನಮ್ಮಿಬ್ಬರನ್ನು ಅಂದರೆ ಗುರುಶಿಷ್ಯರನ್ನು. ವಿದ್ಯಾವ್ಯಾಸಂಗದಲ್ಲಿ ಗುರುವಾಗಲಿ ಶಿಷ್ಯನಾಗಲಿ ಪ್ರಮಾದದಿಂದ ಮಾಡಬಹುದಾದ ತಪ್ಪುಗಳಿಂದ ಉಂಟಾಗುವ ದ್ವೇಷವು ಶಾಂತವಾಗಲಿ ಎಂಬದಾಗಿ ಗುರುಶಿಷ್ಯರಿಬ್ಬರೂ ಈ ಮೂಲಕ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸುತ್ತಾರೆ. ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಸಾಧಿಸಬೇಕಾದರೆ, ಗುರುಶಿಷ್ಯರು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿಯೂ ಪರಸ್ಪರವಾಗಿಯೂ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಜವಾಬುದಾರರೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಆರ್ಯರ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಅನಾದಿಕಾಲದಿಂದಲೂ ಬಂದಿರುವ ಈ ಶ್ಲಾಘ್ಯವಾದ ಗುರುಶಿಷ್ಯ ಸಂಪ್ರದಾಯವನ್ನು ನಾವು ಮರೆಯಲಾರೆವು.

दिलीपचरितम्

Page 3. 2 **वैवस्वतो मनुः**—ಒಂದು ಕಲ್ಪದಲ್ಲಿ 14 ಮನುಗಳಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವರಲ್ಲಿ ವೈವಸ್ವತಮನುವು ಏಳನೆಯವನು; ಸತ್ಯವ್ರತನೆಂದೂ ಅವನಿಗೆ ಹೆಸರು. ಸ್ವಾಯಂಭುವ, ಸ್ವಾರೋಚಿಷ, ಉತ್ತಮ, ತಾಮಸ, ರೈವತ, ಚಾಕ್ಷುಷ, ವೈವಸ್ವತ, ಸಾವರ್ಣಿ, ದಕ್ಷಸಾವರ್ಣಿ, ಬ್ರಹ್ಮಸಾವರ್ಣಿ, ಧರ್ಮ ಸಾವರ್ಣಿ, ರುದ್ರಸಾವರ್ಣಿ, ದೇವಸಾವರ್ಣಿ, ಇಂದ್ರಸಾವರ್ಣಿ—ಇವರೇ ಚತುರ್ದಶ ಮನುಗಳು. ವಿವಸ್ವತ್ ಅಂದರೆ ಸೂರ್ಯನ ಮಗನು ವೈವಸ್ವ ತನು; **प्रणवः**—ಓಂಕಾರ. ವೇದೋಚ್ಚಾರಣೆಯ ಆರಂಭದಲ್ಲಿಯೂ ಉಪಸಂಹಾರದಲ್ಲಿಯೂ ಓಂಕಾರವನ್ನು ಹೇಳಬೇಕೆಂದು ನಿಯಮ. ತದ್ರ ಹಿತವಾದ ಅಧ್ಯಯನವು ನಿಷ್ಫಲ. 3 **राजेन्दुः–राजा इन्दुरिव**— ರಾಜಶ್ರೇಷ್ಠನೆಂದರ್ಥ. 7. **भीमकान्तैः–भीमाश्च ते कान्ताश्च; तैः**–ಭಯಂಕರವೂ ಮನೋಹರವೂ ಆದ. **यादोरत्नैः—यादांसि च रत्नानि च: तैः**—ಜಲಜಂತುಗಳಿಂದಲೂ ಮತ್ತು ರತ್ನಗಳಿಂದಲೂ. 8 **नेमिवृत्तयः—नेमीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्यासां ताः**—ಗಾಡಿ ಹೊಡೆಯುವವನ ಕೌಶಲದಿಂದ ಚಕ್ರವು ಹೇಗೆ ಸಮದ ದಾರಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಹೋಗುವುದೋ ಹಾಗೆ, ದಿಲೀಪನ ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಜೆಗಳು ಮನುಪ್ರೋ ಕ್ತವಾದ ಮಾರ್ಗವನ್ನೇ 'ಚ, ತು' ಬಿಡದೆ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದರೆಂದು ಭಾವ.

Page 4. 10 **सेनापरिच्छदः**–ಸೇನೆಯು ಛತ್ರ ಚಾಮರಗಳಂತೆ ರಾಜನಿಗೆ ಭೂಷಣಮಾತ್ರವಾಗಿತ್ತು. 12 **अगृध्नुः**—ಲುಬ್ಧನಾಗದೆ. 13 **गुणा गुणानुबन्धित्वात्** . . . ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಜ್ಞಾನವೊದಲಾದ ಗುಣಗಳು ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾದ ಮೌನ ಮೊದಲಾದ ಗುಣಗಳೊಡನೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಬೆರೆದಿದ್ದುವಾದ ಕಾರಣ ಅವು ಒಂದೇ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ

ಸೋದರರಂತಿದ್ದುವೆಂದು ತಾತ್ಪರ್ಯ. **सह प्रसवः येषां ते सप्रसवाः.** 14 **वृद्धत्वं जरसा विना**—ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧನಲ್ಲ, ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ವೃದ್ಧ ಎಂದರ್ಥ. 16 **अप्यर्थकामौ . . .** ಮನುಷ್ಯನು ಸಾಧಿಸುವುದು ನಾಲ್ಕು ಪುರುಷಾರ್ಥಗಳು ; ಧರ್ಮ, ಅರ್ಥ, ಕಾಮ, ಮತ್ತು ಮೋಕ್ಷ. ಅರ್ಥವನ್ನು ಸಾಧಿಸುವುದು ಸ್ವಂತಕ್ಕಲ್ಲ, ಲೋಕಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ; ಹಾಗೆಯೇ ಕಾಮ ಪುರುಷಾರ್ಥವು ವಂಶೋದ್ಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಮಾತ್ರ, ವಿಷಯ ಲಂಪಟನಾಗುವುದಕ್ಕಲ್ಲ. ಈ ರೀತಿ ದಿಲೀಪಮಹಾರಾಜನು ಅರ್ಥಕಾಮಗಳನ್ನು ಅವುಗಳ ನ್ಯಾಯವಾದ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಸಾಧಿಸುತ್ತಿದ್ದನಾದುದರಿಂದ, ಅವನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಧರ್ಮಪುರುಷಾರ್ಥವನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. 17 **सम्पद्विनिमयेन**—ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಐಶ್ವರ್ಯವನ್ನು ಬದಲಾಯಿಸಿಕೊಳ್ಳೋಣದರಿಂದ. 19 **आर्तस्य**—ರೋಗಿಗೆ.

Page 5. 21 **परिखीकृतसागराम्**—ಕಂದುಕವಾಗಿ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ಸಾಗರಗಳುಳ್ಳ, **अपरिखाः परिखाः सम्पद्यमानाः कृताः परिखीकृताः ; परिखीकृताः सागराः यस्यास्ताम्.** 24. **निचिक्षिपे**—ಇಡಲ್ಪಟ್ಟಿತು. **नि+√क्षिप्** ಕರ್ಮಣಿ ಲಿಟ್. 26 **मा भूत्-मा+अभूत्** ಮಾಙ್ ಯೋಗದಲ್ಲಿ 'ಅ—' ಕಾರಕ್ಕೆ ಲೋಪಬರುತ್ತದೆ. **परिमेयपुरस्सरौ—परिमेयाः पुरस्सराः ययोस्तौ**— ಮಿತಪರಿವಾರವುಳ್ಳ. 27 **महिषीसखः — महिष्या सखा** — ಸಮಾಸದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ **राजन्, अहस्** ಮತ್ತು **सखि** ಶಬ್ದಗಳು ಅಕಾರಾಂತವಾಗುವುವು ; 29 **सेकान्ते**— (ಗಿಡಗಳಿಗೆ) ನೀರೆರೆದ ಮೇಲೆ. **विश्वासाय**—ನಂಬಿಕೆಗೋಸ್ಕರ. 30 **वर्तितः रोमन्थः यस्मिन् सः—वर्तितरोमन्थः.** 31 **यन्तारम्**—ಸಾರಥಿಯನ್ನು. **धुर्यान्**— (ಭಾರವನ್ನು ಹೊರತಕ್ಕ) ರಥಾಶ್ವಗಳನ್ನು.

Page 6. 32 **गुप्ततमेन्द्रियाः—**ಜಿತೇನ್ದ್ರಿಯರಾದ. **अर्हणां**—ಪೂಜೆಯನ್ನು, **नयचक्षुषे**—ಶಾಸ್ತ್ರವೇ ಕಣ್ಣಾಗಿ ಉಳ್ಳ ದಿಲೀಪಮಹಾರಾಜನಿಗೆ

नयति तत्त्वमिति नयः, शास्त्रम्. 35 **राज्याश्रममुनिं**—ರಾಜ್ಯವೆಂಬ ಆಶ್ರಮದಲ್ಲಿ ಮುನಿರೂಪನಾದ ದಿಲೀಪನನ್ನು. 36 **अथर्वनिधेः**—ಅಥರ್ವವೇದಕ್ಕೆ ನಿಧಿಸ್ವರೂಪನಾದ ವಸಿಷ್ಠನ, ಪುರೋಹಿತನು ಅಥರ್ವಣಮಂತ್ರಪ್ರಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನಾಗಿರಬೇಕೆಂದು ವಿಧಿ. ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಅವನು ರಾಜನಿಗೆ ಗುರುವಾಗಿದ್ದನಲ್ಲದೆ ಅತ್ಯಂತ ಮುಖ್ಯನಾದ ಮಂತ್ರಿಯೂ ಹಿತಚಿಂತಕನೂ ಆಗಿದ್ದನು. ಅಥರ್ವವನ್ನು ಬಲ್ಲವನಾಗಿದ್ದುದರಿಂದ ರಾಜನಿಗೂ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೂ ಸಂಭವಿಸಬಹುದಾದ ಅಪಾಯಗಳನ್ನು ನಿವಾರಿಸಲು ಸಮರ್ಥನಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದನು. 37 **सप्तस्वङ्गेषु**—ರಾಜ್ಯಾಂಗಗಳು ಏಳು—ಸ್ವಾಮಿ, ಅಮಾತ್ಯ, ಸುಹೃತ್, ಕೋಶ, ರಾಷ್ಟ್ರ, ದುರ್ಗ, ಬಲ 38 **रत्नसूः—रत्नानि सूते इति रत्नसूः.** 39 **पिण्डविच्छेददर्शिनः**—ಮುಂದೆ ಪಿಂಡದಾನಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಯಾರೂ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದನು ನೋಡಿ. 40 **ऋणं अन्त्यं**—ಋಣ (ಸಾಲ) ಮೂರುವಿಧ:—ದೇವಋಣ, ಋಷಿಋಣ ಮತ್ತು ಪಿತೃಋಣ, ಇವು ಕ್ರಮವಾಗಿ ವೇದಾಧ್ಯಯನದಿಂದಲೂ, ಯಜ್ಞಯಾಗಾದಿಗಳಿಂದಲೂ, ಸಂತಾನಾಭಿವೃದ್ಧಿಯಿಂದಲೂ ತೀರುವುವು. ಇಲ್ಲಿ ಅಂತ್ಯಋಣ ಪಿತೃಋಣ; ಇದು ಪುತ್ರಸಂತಾನದಿಂದಲೇ ನಿವೃತ್ತವಾಗಬೇಕು. ಈ ಸಾಲ ತೀರಿಸುವ ಭಾಗ್ಯವಿಲ್ಲದಿದ್ದುದರಿಂದ ದಿಲೀಪನಿಗೆ ಬಹಳ ದುಃಖವಾಗಿತ್ತು. 42 **सुप्तमीनः**—ನಿದ್ರಿಸುತ್ತಿರುವ ಮೀನುಗಳುಳ್ಳ ಮಡುವಿನಂತೆ ಶಾಂತಿಗಾಂಭೀರ್ಯಗಳಿಂದೊಡಗೂಡಿ.

Page 7. 43 **प्रणिधानेन**—ಸಮಾಹಿತಮನಸ್ಸಿನಿಂದ. 46 **अवजानासि**—ಲಟ್ ಮಧ್ಯಮೈಕವಚನ **अव + √ज्ञा. अव** ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗಯೋಗವಿದ್ದಾಗ **ज्ञा** ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ತಿರಸ್ಕರಿಸು ಎಂದರ್ಥ. 47 **उद्दामदिग्गजे**—ಸ್ವಚ್ಛಂದವಾಗಿ ವಿಹರಿಸುವ ದಿಗ್ಗಜಗಳುಳ್ಳ. 48 **सार्गलम्—अर्गलेन सह वर्तमानम्**; ಪ್ರತಿಬಂಧಕವುಳ್ಳದ್ದಾಗಿ. 51 **आभुग्नम्**—ಸ್ವಲ್ಪ ಬಾಗಿದ. 52 **याज्यम्**—ಯಾಗಮಾಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಅರ್ಹನಾದ ದಿಲೀಪನನ್ನು ಕುರಿತು.

Page 8. 54 **वन्यवृत्तिः**—ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕುವ ಗೆಡ್ಡೆಗೆಣಸುಗಳೇ ಆಹಾರವಾಗಿ ಉಳ್ಳ ; ಅಥವಾ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡುವ ಋಷಿಗಳ ಆಚಾರದಂತೆ ಆಚಾರವುಳ್ಳ. 55 **सपरिग्रहः**—ಪತ್ನೀಸಹಿತನಾಗಿ. 56 **दोषज्ञः**—ವಿದ್ವಾಂಸನಾದ. 58 **निशां निनाय**—ರಾತ್ರಿಯನ್ನು ಕಳೆದನು. 60 **अपांसुलानां**—ಪತಿವ್ರತೆಯರ. 61 **सौरभेयी**—ಸುರಭಿಯ ಮಗಳು ; ಕಾಮಧೇನುವಿನ ಮಗಳು, ನಂದಿನೀಧೇನು. **यशोभिः सुरभिः**—ಯಶಸ್ಸಿನಿಂದ ವಿರಾಜಮಾನನಾದ.

Page 9. 64 **विनेष्यन्निव**—ಶಿಕ್ಷಿಸುವನೊ ಎಂಬಂತೆ. 67 **मध्यमलोकपालः**—ಸ್ವರ್ಗ, ಮರ್ತ್ಯ, ಪಾತಾಳಗಳಲ್ಲಿ ಮಧ್ಯಮವಾದ ಭೂಮಿಗೆ ಒಡೆಯನಾದ.

Page 10. 69 **उपोषिताभ्यामिव**—ಹಸಿದುಕೊಂಡಿರುವಂತೆ ಕಾಣುವ. 71 **आनर्च**—ಕರ್ತರಿ ಲಿಟ್ ಪ್ರ. ಏಕವಚನ √**अर्च्**. 72 **प्रत्यग्रहीत्**—ಕರ್ತರಿ ಲುಙ್ ಪ್ರ. ಏಕವಚನ, **प्रति** + √**ग्रह्**. 73 **सदारस्य**—**दारैः सहितस्य.**

Page 11. 75 **त्रिगुणानि सप्त दिनानि**—ಮುಮ್ಮಡಿಯಾದ ಏಳು ದಿನಗಳು ಅಂದರೆ ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ದಿನಗಳು. 76 **अन्येद्युः** (अ)—ಮರುದಿನ **जिज्ञासमाना**—**ज्ञातुमिच्छन्ती**. 78 **आर्तसाधोः**—ದೀನರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡುವ. **रश्मिष्विव**—ಹಗ್ಗ ಅಥವಾ ಲಗಾಮಿನಲ್ಲಿಯೋ ಎಂಬಂತೆ. ದಾರಿತಪ್ಪಿ ಹೋಗುವ ಕುದುರೆಯನ್ನು ಲಗಾಮು ಎಳೆಯೋಣದರಿಂದ ಹೇಗೆ ಹಿಂತಿರುಗಿಸುವೆವೋ ಅದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನಂದಿನೀಧೇನುವಿನ ಆರ್ತಧ್ವನಿಯು ದಿಲೀಪನ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಪರ್ವತದಿಂದ ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಎಳೆಯಿತೆಂದು ಭಾವ. 79 **अधित्यकायाम्**—ಬೆಟ್ಟದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ. **सानुमतः**—ಬೆಟ್ಟದ, **सानु**—ಶಿಖರ.

Page 12. 80 **जाताभिषङ्गः**—ಮಾನಹೋದವನಾಗಿ, **निषङ्गात्**—ಬತ್ತಳಿಕೆಯಿಂದ. 81 **सायकपुङ्ख**—ಬಾಣದ ಮೂಲಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ

चित्रार्पितारम्भ इव—ಚಿತ್ರದಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಬಾಣಪ್ರಯೋಗದ ಪ್ರಯತ್ನ ವುಳ್ಳವನಂತೆ. 82 **अभ्यर्णम्**—ಹತ್ತಿರ, **आगस्कृतम्**—**आगः कृतवानित्यागस्कृत्; तम्।** ಅಪರಾಧ ಮಾಡಿದವನನ್ನು, **मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः**—ಮಂತ್ರಗಳು ಮತ್ತು ಮೂಲಿಕೆಗಳು ಇವುಗಳ ಪ್ರಯೋಗ ದಿಂದ ತಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟ ವೀರ್ಯವುಳ್ಳ, **भोगी**—ಹೆಡೆಯುಳ್ಳದ್ದು, ಸರ್ಪ. 83 **आर्यगृह्यम्**—ಸತ್ಪುರುಷರ ಪಕ್ಷಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ, **विस्माययन्**—ಆಶ್ಚರ್ಯಪಡಿಸುತ್ತ. 84 **मूर्छति**—ವ್ಯಾಪಿಸುತ್ತದೆ. 85 **अष्टमूर्तेः**—ಈಶ್ವರನ,—ಧರಣಿ, ಜಲ. ಅಗ್ನಿ, ಪವನ, ವ್ಯೋಮ, ಅರ್ಕ, ಚಂದ್ರ, ಯಜಮಾನ—ಇವು ಶಂಕರನ ಎಂಟು ಮೂರ್ತಿಗಳು.

Page 13. 86 **अपुत्रः पुत्रः कृतः, पुत्रीकृतः** ಮಗನಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಮಗನಂತೆ ಭಾವಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. 88 **अङ्कागतसत्त्ववृत्ति**-ಹತ್ತಿರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಪ್ರಾಣಿಗಳನ್ನು ತಿಂದು ಜೀವಿಸುವ, **अङ्क**—ತೊಡೆ. 91 **आत्मन्यवज्ञां . . . .**—ಈಶ್ವರನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ ತಾನು ನಿರ್ವೀರ್ಯ ನಾದನೆಂದು ತಿಳಿದಮೇಲೆ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಉಂಟಾಗಿದ್ದ ತಿರಸ್ಕಾರ ಬುದ್ಧಿಯನ್ನು ದೂರಮಾಡಿದನು.

Page 14. 92 **तत्पूर्वभङ्गे**—**स एव पूर्वः भङ्गः यस्य सः तत्पूर्वभङ्गः; तस्मिन्।** ಮೊದಲು ಸಾರಿ ಭಂಗವನ್ನು ಹೊಂದಿದ. 93 **विवक्षुः**—**वक्तुमिच्छुः.** 94 **सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः**—(ಪ್ರಪಂಚದ) ಸೃಷ್ಟಿ, ಸ್ಥಿತಿ ಲಯಗಳಿಗೆ ಕಾರಣಭೂತನಾದ. 95 **शरीरवृत्तिम्**—ದೇಹಪೋಷಣೆಯನ್ನು. 97 **अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्**—ಅಲ್ಪಕ್ಕಾಗಿ ದೊಡ್ಡದನ್ನು ತ್ಯಾಗಮಾಡಲು ಇಚ್ಛಿಸುವ.

Page 15. 98 **त्वदन्ते**—ನಿನ್ನ ಮರಣಾನಂತರ, **उपप्लवेभ्यः**—ಅಪಾಯಗಳ ದೆಸೆಯಿಂದ. 99 **अपराधचण्डात्**—ಅಪರಾಧದಿಂದ ಕೋಪಗೊಂಡ, **कृशानुप्रतिमात्**—ಅಗ್ನಿಗೆ ಸಮಾನನಾದ, **विनेतुम्**—

ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ, **स्पर्शयता**—ದಾನಮಾಡುವ. 100 **ऊर्जस्वलम्—ऊर्जः अस्यास्तीति ।** ಬಲಿಷ್ಠವಾದ, **ऋद्धं हि राज्यं**—ಸಮೃದ್ಧಿಯುಳ್ಳ ರಾಜ್ಯವು ಇಂದ್ರನ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮಾನವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಯಾವ ದೊರೆಯ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಂಪದಭಿವೃದ್ಧಿಯು ಕಾಣುವುದೋ ಆ ರಾಜ್ಯವು ಸ್ವರ್ಗರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಸಮಾನ. 101 **शिलोच्चयोऽपि . . .**—ಸಿಂಹವು ಮಾತನಾಡಿ ಸುಮ್ಮನಾದಮೇಲೆ, ಅದರ ಮಾತಿನ ಪ್ರತಿಧ್ವನಿಯು ಮತ್ತೆ ಕೇಳಿಸಿತಾದ್ದರಿಂದ ಗುಹೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಬಂಡೆ ಬಂಡೆಯೂ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಅದೇ ಹಿತೋಕ್ತಿಯನ್ನು ದಿಲೀಪನಿಗೆ ಹೇಳಿದಂತಿತ್ತು. ಒಂದು ಹಸುವಿಗೋಸ್ಕರ ರಾಜನು ಸಾಯುವುದಾದರೆ ಯಾರಿಗೆ ತಾನೆ ಕರುಣೆ ಹುಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ? 103 **उपक्रोशमलीमसैः**—ನಿಂದೆಯಿಂದ ಮಲಿನವಾದ.

Page 16. 104 **अनूनाम्**—ನ್ಯೂನತೆಯಿಲ್ಲದ್ದನ್ನಾಗಿ, **रुद्रौजसा**—ಈಶ್ವರನ ಪ್ರಭಾವದಿಂದ. 105 **स्वदेहार्पण . . .** ತನ್ನ ದೇಹವನ್ನು ಅರ್ಪಿಸುವುದೆಂಬ ಬೆಲೆಯಿಂದ, **निष्क्रय**—ಬೆಲೆ. 106 **परवान्**—ಪರಾಧೀನನು. 108 **गाम्**—ಮಾತನ್ನು [ಹಸು, ಭೂಮಿ, ಮಾತು ಇತ್ಯಾದ್ಯರ್ಥಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಶಬ್ದವು ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ.] 109 **उत्पश्यतः**—ನಿರೀಕ್ಷಿಸುತ್ತಿರುವ.

Page 17. 110 **प्रस्रविणीम्**—ಪ್ರೀತ್ಯತಿಶಯದಿಂದ ತಾನಾಗಿಯೇ ಹಾಲು ಕರೆಯುತ್ತಿದ್ದ. 111 **अन्यहिंस्राः**—ಇತರ ಕ್ರೂರ ಮೃಗಗಳು. 112 **कामदुघाम्**—ಇಷ್ಟಾರ್ಥವನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸುವ. 113 **हस्तौ समानीय**—ಕೈಗಳನ್ನು ಜೋಡಿಸಿ. 114 **प्रतिश्रुत्य**—ವಾಗ್ದಾನ ಮಾಡಿ. 115 **औधस्यम्—ऊधसि भवम्**—ಹಾಲನ್ನು, **षष्ठांश . . .**—ರಕ್ಷಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಭೂಮಿಯಿಂದ ಆರನೆಯ ಒಂದು ಭಾಗವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸುವಂತೆ.

Page 18. 117 **पुनरुक्तया इव वाचा**—ನಂದಿನೀಧೇನುವು ಪ್ರಸನ್ನವಾದುದು ಅದರ ಮುಖಚಿಹ್ನೆಯಿಂದಲೇ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿತ್ತಾದ ಕಾರಣ, ದಿಲೀ

ಪನು ಅದನ್ನು ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿದುದು ಪುನರುಕ್ತಿಯಾಯಿತೆಂದು ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆ. 118 **सद्वत्सलः—सत्सु वत्सलः** —ಸತ್ಪುರುಷರಲ್ಲಿ ದಯಾಪರನು, **वत्सहुतावशेषम्—वत्सस्य हुतस्य च अवशेषः, तम्**—ಎಳೆಗರುವಿಗೂ, ಮತ್ತು ಋಷಿಗಳ ನಿತ್ಯಕರ್ಮಗಳಿಗೂ ಬೇಕಾಗುವಷ್ಟು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಮಿಕ್ಕ ಹಾಲನ್ನು. 119 **स्वस्त्ययनम्**—ಶುಭಕರವಾದ ಆಶೀರ್ವಾದವನ್ನು, **वशी**—ಇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿರುವ. 120 **सन्मङ्गलो**—ಅಗ್ನಿಪ್ರದಕ್ಷಿಣೆಯೇ ಮೊದಲಾದ ಶುಭಕರವಾದ ಕ್ರಿಯೆಗಳಿಂದ ಅತ್ಯುತ್ಕೃಷ್ಟವಾದ ತೇಜಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗಿ.

Page 19. 122 ಅತ್ರಿಋಷಿಗಳು ಬ್ರಹ್ಮನ ಮಾನಸಪುತ್ರರಲ್ಲೊಬ್ಬರು. ಒಂದು ಸಾರಿ ಅವರು ತಪಸ್ಸುಮಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಅವರ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ಜ್ಯೋತಿರ್ಮಯವಾದ ಜಲಪ್ರವಾಹವು ಬರುತ್ತಿತ್ತು. ಅದೆಲ್ಲವನ್ನು ಧರಿಸುವಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮನು ದಶದಿಕ್ಕುಗಳಿಗಾಜ್ಞಾಪಿಸಿದನು. ಅನಂತರ ಗರ್ಭವು ಪ್ರಪಂಚವನ್ನು ಬೆಳಗುವ ಅಮೃತಮಯನಾದ ಚಂದ್ರನಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತೆಂದು ಕಥೆ. **सुरसरिदिव तेजो वह्नि . . .**—ಇದು ಸ್ಕಂದಸ್ವಾಮಿಯ ಜನ್ಮ ಕಥೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು. ದೇವತೆಗಳ ಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಅಗ್ನಿದೇವನು ಈಶ್ವರನ ತೇಜಸ್ಸನ್ನು ಗಂಗೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಕಿದನು. ಅದರಿಂದ ಸ್ಕಂದನು ಹುಟ್ಟಿದನು. 123 **असूर्यगैः**—ಸೂರ್ಯನ ರಾಶಿಯನ್ನು ಪ್ರವೇಶಿಸದೆ ಇರುವ, ಅಸ್ತವಾಗದಿರುವ, **त्रिसाधना शक्तिः**—ಪ್ರಭು, ಉತ್ಸಾಹ, ಮಂತ್ರಗಳೆಂಬ ರೂಪತ್ರಯವುಳ್ಳ ಶಕ್ತಿ. ಇದು ರಾಜನಲ್ಲಿ ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದರೆ ರಾಜ್ಯಕ್ಕೆ ಅಕ್ಷಯವಾದ ಸಂಪತ್ತು ಲಭಿಸುವುದು. 126 **गमनार्थम्—'लघ्'** ಎಂಬ ಧಾತುವಿಗಿರುವ 'ಹೋಗು' ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು; **अघिलघिवघिगत्यर्थाः**.

Page 20. 130 **नृपतिककुदम्**- ರಾಜಚಿಹ್ನೆಯಾದ, **सितातपवारणम्**—ಶ್ವೇತಚ್ಛತ್ರ.

शाकुन्तलम्.

Page 21. **प्रस्थानकौतुकम्**—ಬೇರೊಂದೂರಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣಮಾಡುವಾಗ ಮಾಡುವ ಮಂಗಳಕಾರ್ಯವನ್ನು, **दिष्ट्या**—ದೈವವಶದಿಂದ, **धूमाकुलितदृष्टेरपि . . . .**—ಹೋಮವಮಾಡುವಾಗ ಹೊಗೆಯಿಂದ ಯಜಮಾನನ (ಯಾಗಮಾಡುವವನ) ಕಣ್ಣು ಕಾಣದಂತಾಗಿದ್ದರೂ ಆಹುತಿಯು ಬೆಂಕಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಬಿದ್ದಂತಾಯಿತು. ಶಕುಂತಳೆಯು ಮೋಹಪರವಶಳಾಗಿ ಹಿರಿಯರನುಜ್ಞೆಯಿಲ್ಲದೆ ಪ್ರವರ್ತಿಸಿದರೂ ಒಳ್ಳೆಯ ಪತಿಯನ್ನೇ ಪಡೆದುದು ಭಾಗ್ಯವೇ ಸರಿಯೆಂಬುದು ಧ್ವನಿ, **अग्निशरणम्**—ಯಜ್ಞೇಶ್ವರನನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿರುವ ಸ್ಥಳ, ಯಾಗಶಾಲೆ.

Page 22. **उत्कण्ठा**—ಅಭಿಮತವಾದ ವಸ್ತುವನ್ನು ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ಉತ್ಕಟವಾದ ಆಸೆ, **तपस्विनी**—ದೀನಳಾದ ಶಕುಂತಳೆಯು, **नालिकेरसमुद्गकः**—ತೆಂಗಿನ ಬುಟ್ಟಿ, **कालान्तरक्षमा**—ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ಬಾಡದೇ ಇರುವ. **मृगरोचना**—ಹಳದಿಯ ಬಣ್ಣದ ಸುವಾಸನೆಯ ಲೇಪವಿಶೇಷ. ಅದನ್ನು ಬಣ್ಣಗಳಿಗೂ, ಔಷಧಿಗಳಿಗೂ ಉಪಯೋಗಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಆದರಿಂದ ಹಣೆಗೆ ತಿಲಕವನ್ನು ಹಚ್ಚುತ್ತಾರೆ, **समालम्भनानि**—ಲೇಪಗಳನ್ನು, **प्रतिष्ठितनीवारहस्ताभिः**—ಮಂತ್ರಾಕ್ಷತೆಯನ್ನು ಕೈಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುವ, **स्वस्तिवाचनिकाभिः**—ಆಶೀರ್ವಾದಮಾಡುತ್ತಿರುವ.

Page 23. **प्रसाधनम्**—ಅಲಂಕಾರಮಾಡುವುದು, **चित्रकर्मपरिचयेन**—ಚಿತ್ರಪಟಗಳಲ್ಲಿ ನೋಡಿರುವಂತೆ, **दर्शनम्**—ದೃಷ್ಟಿಯು.

Page 24. **वैकलव्यम्**—ಮನಸ್ಸಿನ ಕಳವಳವು, **क्षौमयुगलम्**—ವಸ್ತ್ರದ ಜೊತೆಯನ್ನು, **आचारम्**—ನಮಸ್ಕಾರ ಮುಂತಾದ ಶಿಷ್ಟಾಚಾರವನ್ನು, **सम्राट्**—ರಾಜಾಧಿರಾಜ, **क्लृप्तधिष्ण्याः**—ರಚಿಸಿದ ಉಪವೇದಿಕೆ

ಗಳುಳ್ಳ (ಅಗ್ನಿಗಳು), **अपघ्नन्तः**—ನಾಶಮಾಡುವ, **वैतानाः**—ಯಾಗ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ಬೇರೆಬೇರೆ ಸ್ಥಳಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗುವ ಅಗ್ನಿಗಳು—ದಾಕ್ಷಿಣಾತ್ಯ, ಗಾರ್ಹಪತ್ಯ, ಆಹವನೀಯ, ಮೊದಲಾದವು. **प्रतिष्ठस्व**—ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸು, **सं, अव, प्र, वि** ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗಗಳ ಯೋಗವಿದ್ದಾಗ '**स्था**' ಧಾತುವು ಆತ್ಮನೇಪದವಾಗುವುದು.

Page 25. **न व्यवस्यति**—ಪ್ರಯತ್ನಪಡುವುದಿಲ್ಲ. ಕನ್ಯೆಯನ್ನು ಮೊದಲು ಸಾರಿ ವರನ ಮನೆಗೆ ಕಳುಹಿಸುವಾಗ ಹುಟ್ಟಿದಾರಭ್ಯ ಸಾಕಿ ಬೆಳೆಸಿದ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳಿಗೂ, ಜೊತೆಯಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ ಅಣ್ಣತಮ್ಮ ಅಕ್ಕತಂಗಿಯರಿಗೂ ಆಗುವ ವಿಶ್ಲೇಷದುಃಖವು ಸರ್ವರಿಗೂ ಗೊತ್ತಿರುವ ಒಂದು ಸಾಂಸಾರಿಕ ದೃಶ್ಯ. ಕವಿಯು ಈ ಸನ್ನಿವೇಶವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕೌಶಲದಿಂದ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅದರಿಂದಲೇ ನಾಟಕದ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ಲೋಕವೇ ಕೊಂಡಾಡುತ್ತಿದೆ. **तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कः तत्र श्लोकचतुष्टयम्** ಎಂಬದಾಗಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ. ಕಾಡಿನ ಗಿಡಮರಗಳು ನೋಡುವುದಕ್ಕೆ ಅಚೇತನಗಳಾದರೂ, ಶಕುಂತಳೆಯು ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಅಸದೃಶವಾದ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಇಟ್ಟಿದ್ದಳು. **रम्यान्तरः . .**— ತಾವರೆ ಎಲೆಗಳ ಹಸರು ಬಣ್ಣವುಳ್ಳ ಸರೋವರಗಳಿಂದ ಮಧ್ಯಮಧ್ಯೆ ಮನೋಹರವಾದ, **नियमितः**—ಕಡಮೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ, **कुशेशयम्**— ಒಂದು ಜಾತಿಯ ಕಮಲ—'**शतपत्रं कुशेशयम्**'। **रजस्**—ಹೂವಿನಲ್ಲಿರುವ ಸುವಾಸನೆಯ ಧೂಳಿ, **शान्तानुकूलपवनः**—ಮೆಲ್ಲಗೂ ಮತ್ತು ಪ್ರಯಾಣಮಾಡುವ ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಬೀಸುವುದಾಗಿಯೂ ಇರುವ ಗಾಳಿಯುಳ್ಳ, **शिवः**—ಮಂಗಳಕರವಾದ, ಸುಖವಾದ, **ज्ञातिजनस्निग्धाभिः**— ಸಮೀಪಬಂಧುಗಳಂತೆ ಪ್ರೀತಿಯುಳ್ಳ, **समवस्था** — ಸಮಾನವಾದ ಸ್ಥಿತಿಯು, **आमन्त्रयिष्ये**—ಬೀಳ್ಕೊಳ್ಳುವೆನು, **चूतसङ्गतापि**—ಮಾವಿನ ಮರವನ್ನಾಶ್ರಯಿಸಿದ್ದರೂ.

Page 26. **पुत्रकृतकः**—ಕರುಣೆಯಿಂದ ಮಗನಂತೆ ಭಾವಿಸಲ್ಪಟ್ಟ, **अचिर-प्रसूतया जनन्या विना**—ಹುಟ್ಟಿದ ಕೂಡಲೇ ತಾಯಿಯ ವಿಯೋಗ

ವನ್ನು ಹೊಂದಿ, **अलक्षित** . . . ಪರಿಚಯವಿಲ್ಲದ ಹಳ್ಳದಿಬ್ಬಗಳುಳ್ಳ, **पदानि विषमीभवन्ति**—ನಡಿಗೆಯು ಎಡವುವಂತಾಗುತ್ತದೆ.

Page 27. **तत्रभवतः**—ಗೌರವಾರ್ಹನಾದ, **अत्रभवान्, तत्रभवान्, अत्रभवती, तत्रभवती**—ಈ ಶಬ್ದಗಳು ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರ ಗೌರವಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. English—Mr., Hon'ble. **चक्रवाकी आरौति**—(ತಾವರೆ ಎಲೆಯಿಂದ ಮರೆಯಾದ ಪ್ರಿಯನನ್ನು ಕಾಣದೆ) ಹೆಣ್ಣು ಚಕ್ರವಾಕವು ಕೂಗುತ್ತಿದೆ. ಕಾಮಿಗಳ ವಿರಹತಾಪವನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವಾಗ ಕವಿಗಳು ಅದನ್ನು ಚಕ್ರವಾಕಗಳ ವಿರಹದುಃಖಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಸುವುದು ಸಂಪ್ರದಾಯ. ಆ ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ದಂಪತಿಗಳು ಒಂದನ್ನೊಂದು ಅಗಲಿರುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವಂತೆ. **उच्चैःकुलम्**—ದೊಡ್ಡಮನೆತನವನ್ನು, **अबान्धवकृताम्**—ಯಾವ ಪ್ರೇರಣೆಯೂ ಇಲ್ಲದೆ ಸ್ವಂತವಾಗಿ ಮಾಡಿದ, **स्नेहप्रवृत्तिः**—ಪ್ರೇಮಚೇಷ್ಟೆ, **सामान्य** . . . . ಇತರ ಪತ್ನಿಯರಿಗೆ ಯಾವ ಪ್ರೀತಿ ಗೌರವಗಳಿವೆಯೋ ಅದೇ ಪ್ರೀತಿಗೌರವಗಳಿಂದ, **लौकिकज्ञाः**—ಲೋಕವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಬಲ್ಲವರು, **अविषयः**—ಅಗೋಚರವು, **सपत्नीजने**—ಸವತಿಯರಲ್ಲಿ, **विप्रकृतापि**—ಹಿಂಸಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ. **प्रतीपम्**—ಪ್ರತಿಕೂಲ.

Page 28. **गृहिणीपदम्**—'ಗೃಹಿಣೀ' ಎಂಬ ಬಿರುದನ್ನು **वामाः**—ಪ್ರತಿಯಾದ ಅಂದರೆ ವಿಪರೀತವಾದ ನಡತೆಯುಳ್ಳವರು, **इमे अपि प्रदेये**—ಇವರಿಬ್ಬರೂ ಮದುವೆಯಾಗಬೇಕಾದ್ದಿದೆ, **मलयतरून्मूलिता**—ಮಲಯ ಪರ್ವತದ ವೃಕ್ಷದಿಂದ ಕಿತ್ತುಹಾಕಲ್ಪಟ್ಟ, **प्राचीवार्कं**—ಸೂರ್ಯನನ್ನು ಪ್ರಸವಿಸಿದ ಪೂರ್ವದಿಗಂಗನೆಯಂತೆ, **प्रत्यभिज्ञानमन्थरः**—ಗುರುತಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಹಿಂದಾಗುವವನು, **स्नेहः पापशङ्की**—ಕಾರಣವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ, ಎಲ್ಲಿ ಅನರ್ಥ ಬರುವುದೋ ಎಂದು ಹೆದರುವುದು ಪ್ರೇಮದ ಸ್ವಭಾವ.

Page 29. **चतुरन्तमहीसपत्नी**—ನಾಲ್ಕು ದಿಗಂತಗಳಿಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಭೂದೇವಿಗೆ ಸವತಿಯಾಗಿ ; ಅಂದರೆ, ರಾಜಮಹಿಷಿಯಾಗಿ, **दौष्यन्तिः**—

दुष्यन्तस्य अपत्यं पुमान्---ದುಷ್ಯಂತನ ಮಗ, **अप्रतिरथः**—ಎದುರಿಸಬಲ್ಲ ರಥಿಕನಿಲ್ಲದವನು, **तदर्पितकुटुम्बभरेण**—ಅವನಮೇಲೆ ಅಂದರೆ ದೌಷ್ಯಂತಿಯಮೇಲೆ ವಹಿಸಿದ ರಾಜ್ಯಭಾರವುಳ್ಳ, **निवर्तय**—ಹಿಂತಿರುಗಿಸು, **उटजद्वारविरूढम्**---ಪರ್ಣಶಾಲೆಯ ಬಾಗಿಲಲ್ಲಿ ಬೆಳೆದ.

Page 30. **परकीय अर्थः**---ಇತರರಿಗೆ ಸೇರಿದ ವಸ್ತು, **विशदः**—ಶಾಂತವಾದದ್ದು, **प्रत्यर्पितन्यासः इव**—ವಾಪಸು ಮಾಡಿದ ನಿಕ್ಷೇಪವುಳ್ಳವನಂತೆ. ಒಬ್ಬರು ಇನ್ನೊಬ್ಬರ ಹತ್ತಿರ ರಕ್ಷಣೆಗಾಗಿ ಇಡುವ ಧನವಾಗಲೀ, ವಸ್ತುವಾಗಲೀ, ನ್ಯಾಸ, ಎನಿಸುವುದು. ನ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ಚ್ಯುತಿಯುಂಟಾಗದಂತೆ ಕಾಪಾಡುತ್ತಾ ಮಾಲೀಕರಿಗೆ ವಾಪಸು ಮಾಡುವುದು ಬಹಳ ಜವಾಬುದಾರಿಯ ಕೆಲಸ. ಅಂತಹ ಕೆಲಸವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸಿದ ಮೇಲೆ ತಲೆಯಮೇಲಿನ ಭಾರವನ್ನು ಇಳುಕಿದಷ್ಟು ಹರ್ಷವಾಗುವುದು ಸಹಜ.

उर्वशीपुरूरवसोः कथा.

Part I.

Page 31. **प्रहरणम्**—ಆಯುಧ. **प्रत्यादेशः**—ತಿರಸ್ಕಾರವು. **समापत्तिदृष्टेन**—ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ನೋಡಲ್ಪಟ್ಟ. **पूर्वोत्तरेण**—**पूर्वस्याश्च उत्तरस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सः दिग्भागः पूर्वोत्तरः**—ಈಶಾನ್ಯ ದಿಕ್ಕು. **जाल्मः**—ಮಾಯಾವೀ. **रोधः पतनकलुषां**—ದಡವು ಕುಸಿಯೋಣದರಿಂದ ಕಲಕಿದ.

Page 32. **परिपन्थिनः**—ಶತ್ರುಗಳು. **उपकृतं खलु दानवैः**—ರಾಕ್ಷಸಾಧಮನಾದ ಕೇಶಿಯು ಉರ್ವಶಿಯನ್ನು ಬಲಾತ್ಕಾರದಿಂದ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡು ಹೋದುದರ ಮೂಲಕ ಉರ್ವಶಿಗೆ ತಾತ್ಕಾಲಿಕವಾದ ಅಪಮಾನ ಸಂಭವಿಸಿದರೂ, ಪರ್ಯವಸಾನದಲ್ಲಿ ದಿವ್ಯತೇಜಸ್ವಿಯಾದ ರಾಜರ್ಷಿಯ ದರ್ಶನಯೋಗವು ಲಭಿಸಿತಾದ ಕಾರಣ ಅಪ್ಸರೆಯು ಕೂಡಲೆ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅನ್ನುತ್ತಾಳೆ- 'ರಾಕ್ಷಸಮಾಡಿದ್ದು ಉಪಕಾರವೇ ಆಯಿತು' ಎಂದು. **नारायणस्य मुनेः**— . . . ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಇಂದ್ರನು ನರನಾರಾಯಣರ ತಪೋಭಂಗವನ್ನು ಮಾಡಲು ಅಪ್ಸರಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದನು. ಆಗ ನಾರಾಯಣನು ಅವರಿಗಿಂತ ಸುಂದರಿಯಾದ ಸ್ತ್ರೀಯನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಮಾಡುವೆನೆಂದು ಒಂದು ಸಾರಿ ತೊಡೆಯನ್ನು ಬಡಿದನು. ಆಗ ಉರ್ವಶಿಯು ಹುಟ್ಟಿದಳೆಂದು ಕಥೆ. **चारणेभ्यः**—ಚಾರಣರೆಂಬುವರು ದೇವತೆಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಜಾತಿ. ಬಹುಶಃ ಇವರು ಯಾವಾಗಲೂ ಸಂಚಾರದಲ್ಲಿ ನಿರತರಾಗಿ ಪ್ರಪಂಚವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಪ್ರಚಾರಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. **विजयन्ते—वि, परा**—ಎಂಬ ಉಪಸರ್ಗಯೋಗವಿದ್ದಲ್ಲಿ **जि** ಧಾತುವು ಆತ್ಮನೇಪದವಾಗುವುದು. **आमन्त्रयितुम्**—ಬೀಳ್ಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ. **एकावली**—ಕಾಲಿನವರೆಗೂ ತೂಗಾಡುವ ಒಂದೆಳೆಯ ಹಾರ. **सव्याजम्**—(ಅ) ನೆಪದಿಂದ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ.

Page 33. **कृते** - (ಅ) ಸಲುವಾಗಿ. **माणवकात्** — ಮಾಣವಕನಿಂದ. ವಿದೂಷಕನ ಹೆಸರು. **अतिविदग्धतया**—ಅತ್ಯಂತ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ. **उत्कण्ठाविनोदनार्थम्**–ಉರ್ವಶೀವಿಷಯಕವಾದ ಮೋಹವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ. **वसन्तावतारसूचकम्**—ವಸಂತಕಾಲವು ಪ್ರಾಪ್ತವಾದುದನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ. **तिरस्करिणी**—ಇದೊಂದು ಮಂತ್ರವಿಶೇಷ; ಜಪಿಸಿದವರು ಕೂಡಲೆ ಇತರರ ದೃಷ್ಟಿಗೆ ಗೋಚರರಾಗುವುದಿಲ್ಲ. **प्रतिकृतिः**—ಚಿತ್ರಪಠ. **अलब्धफलनीरसम्**—ಫಲವು ಲಭಿಸದೆ ವ್ಯರ್ಥವಾದುದನ್ನಾಗಿ. **परमार्थतः**—ಸತ್ಯವಾಗಿ.

Page 34. **स्वहस्तः**—ಸ್ವಂತಬರವಣಿಗೆ, **भूयोऽपि** —ಮತ್ತೊಮ್ಮೆಯೂ ಕೂಡ. ಹಿಂದೆ ಕೇಶಿಯೆಂಬ ರಾಕ್ಷಸನಿಂದ ಅಪಹೃತಳಾದಾಗ ರಾಜನ ದಯೆಗೆ ಪಾತ್ರಳಾಗಿದ್ದಳು ; ಈಗ ಇನ್ನೊಂದು ಸಾರಿ ಅಷ್ಟೇ ಕ್ರೂರವಾದ ಮದನ ಬಾಧೆಗೊಳಗಾಗಿರುವುದರಿಂದ ರಾಜನು ಪುನಃ ದಯೆಯನ್ನು ತೋರಿಸಬೇಕೆಂದು ಭಾವ, **भरतेन मुनिना**—ಭರತಮಹರ್ಷಿಯಿಂದ, ಭರತಮಹರ್ಷಿಗಳು ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ಬರೆದವರು. ದೇವಲೋಕದಲ್ಲಿ ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಪ್ಸರಸ್ತ್ರೀಯರ ಸಹಾಯದಿಂದ ಅತಿಮನೋಹರವಾದ ನಾಟ್ಯವನ್ನೂ ನಾಟಕವನ್ನೂ ಆಡಿಸುವುದರ ಮೂಲಕ ಮಹೇಂದ್ರನಿಗೆ ಸಂತೋಷವುಂಟುಮಾಡುವುದು ಭರತಾಚಾರ್ಯರ ಕೆಲಸವಾಗಿತ್ತೆಂದು ಈ ಪ್ರಸಂಗದಿಂದ ತೋರುತ್ತದೆ. ಇವರ ನಾಟ್ಯಶಾಸ್ತ್ರವು ಉತ್ತಮವಾದ ಗ್ರಂಥ. ಅದರಲ್ಲಿ ನರ್ತನಕಲೆಯಲ್ಲದೆ ನಾಟಕಾಭಿನಯವೂ ಹೇಳಲಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಶಾಸ್ತ್ರದ ಆಧಾರದಿಂದ, ಈಚೆಗೆ ಪ್ರಸಿಧ್ಧಿಗೆ ಬಂದ ದಶರೂಪಕ ಮುಂತಾದ ಪ್ರಮಾಣಗ್ರಂಥಗಳು ಹುಟ್ಟಿದುವೆಂದು ನಂಬುತ್ತೇವೆ, **लोप्त्रेण गृहीतः कुम्भीलक इव**—ಕಳವು ಮಾಲಿನೊಡನೆಯೇ ಸಿಕ್ಕಿಬಿದ್ದ ಕಳ್ಳನಂತೆ, **अनुनेतुम्**—ಸಮಾಧಾನಪಡಿಸುವುದಕ್ಕೆ, **प्रावृण्नदीव** - ಮಳೆಗಾಲದ ನದಿಯಂತೆ, **अप्रसन्ना**—ಕೋಪವನ್ನು ಬಿಡದೆ, ; ತಿಳಿಯಾಗದೆ, **आह्वाययत्**—ಕರೆಯಿಸಿದನು–ಣಿಜಂತರೂಪ, **परिषत् तन्मयया-**

सीत्—ಪ್ರೇಕ್ಷಕರ ಸಭೆಯು ಅಭಿನಯಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿದ್ದ ಶೃಂಗಾರಾದಿರಸಾನುಭವದಲ್ಲಿಯೇ ಲೀನವಾಯಿತು.

Page 35. **भूमिका**—ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಪಾತ್ರ, **भावाभिनिवेशः**—ಅನುರಾಗಬಂಧವು, **दृष्टसन्तानः**—ಮಕ್ಕಳಾದಮೇಲೆ ; ಸಂತಾನವನ್ನು ನೋಡಿದವನಾಗಿ, **अभिसारिका**—ಸಾಯಂಕಾಲದಲ್ಲಿ ಸಂಕೇತಕ್ಕನುಸಾರವಾಗಿ ಪ್ರಿಯನ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗುವ ಪ್ರೇಯಸಿಯು ಅಭಿಸಾರಿಕೆಯೆನಿಸುವಳು, **इयेष**–√**इष्** ಲಿಟ್ ಪ್ರ. ಏ., **प्रियानुप्रसादन**. .–ಪ್ರಿಯನನ್ನು ಸಮಾಧಾನಗೊಳಿಸುವ ಹೆಸರುಳ್ಳ ವ್ರತದ ನೆಪದಿಂದ, **प्रमार्ष्टुकामा**–ಹೋಗಲಾಡಿಸುವ ಇಚ್ಛೆಯುಳ್ಳವಳಾಗಿ, **चन्द्रपादान्**—ಚಂದ್ರಕಿರಣಗಳನ್ನು.

Page 36. **अपवार्य**—ಇತರರಿಗೆ ಕೇಳದಂತೆ, **छिन्नहस्ते**—ಹಿಡಿದ ಮೀನು ಕೈತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೋದಾಗ ನಿಜವಾಗಿ ಅವಮಾನವಾದರೂ "ಚಿಂತೆಯಿಲ್ಲ, ಧರ್ಮ ಬರುತ್ತದೆ" ಎಂಬುದಾಗಿ ಬೆಸ್ತರವನು ಸಮಾಧಾನ ತಂದುಕೊಳ್ಳುವಂತೆ, **अनन्तरायी**—ನಿರ್ವಿಘ್ನವಾಗಿ **यथा स्वर्गस्य नोत्कण्ठते**—ಯಾವರೀತಿ ಸ್ವರ್ಗವಾಸಕ್ಕೆ ಆಸೆಪಡುವುದಿಲ್ಲವೋ.

Part II.

Page 37. **पुलिनेषु**—ಮರಳುದಿಣ್ಣೆಗಳಲ್ಲಿ, **दूरारूढः प्रणयोऽसहनः**—ಬಹಳವಾಗಿ ಬೆಳೆದ ಪ್ರೇಮವು ಅಲ್ಪಭಂಗವನ್ನೂ ಸಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ, **स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनम्**—ಹೆಂಗಸರು ತ್ಯಜಿಸಬೇಕಾದ ಷಣ್ಮುಖನ ಉದ್ಯಾನವನ್ನು, **दुःखं दुःखानुबन्धि**—ದುಃಖದ ಜೊತೆಗೆ ದುಃಖ, **प्रियाप्रवृत्तिम्**—ಪ್ರಿಯೆಯ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು, **परभृता**—ಹೆಣ್ಣು ಕೋಗಿಲೆ, ಇತರರಿಂದ ಪೋಷಿಸಲ್ಪಡುವುದಾದುದರಿಂದ ಕೋಗಿಲೆಗೆ ಪರಭೃತವೆಂದು ಹೆಸರು, **रक्ताशोकस्तबकसमरागम्**—ಕೆಂಪು ಅಶೋಕಪುಷ್ಪದ ಗೊಂಚಲಿನ ಬಣ್ಣವುಳ್ಳ, **शैलसुताचरणरागसमुद्भवः**...ಪಾರ್ವತೀದೇವಿಯ ಕಾಲಿನ ಕೆಂಪಾದ ಲೇಪದಿಂದ ಉತ್ಪನ್ನವಾದ.

Page 38. **गतासुना**—ಪ್ರಾಣಹೋದವನಿಂದ, **गन्धमादनकच्छः**—ಗಂಧಮಾದನ ಸರೋವರವು, **देवतासमयम्**—ದೇವತಾ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯನ್ನು, **विमानतां गतेन . . .**—ನೀಲವರ್ಣದ ಮೇಘವನ್ನೇ ವಿಮಾನವಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡು, **अशिषत्**—√ **शास्**—ಲುಙ್ ಪ್ರ. ಏ. **उपकार्यम्**—ಶಿಬಿರವನ್ನು, ಗುಡಾರವನ್ನು, **आमिषशाङ्किना**—ಮಾಂಸವೆಂದು ಭ್ರಾಂತಿಪಟ್ಟ, **असमाप्तनेपथ्यः**—ವೇಷಭೂಷಣಗಳನ್ನು ಪೂರ್ತಿಯಾಗಿ ಧರಿಸದೆ, **आत्मनो वधमाहर्ता**—ತನ್ನ ಮೇಲೆ ತಾನು ಮರಣವನ್ನು ತಂದುಕೊಳ್ಳುವವನು, **गोप्तुः** ರಕ್ಷಕನ, ರಾಜನ.

Page 39. **निवासवृक्षाश्रयिणं**—ವಾಸಮಾಡುವ ಮರವನ್ನೇರಿದ, **नागरिकम्**—ನಗರ ರಕ್ಷಕನನ್ನು, **ऐलसूनोः**—**इलाया अपत्यं पुमान् ऐलः, ऐलस्य सूनुः ॥ ऐलः**—ಪುರೂರವ ರಾಜ; ಈ ರಾಜನು ಚಂದ್ರನ ಮೊಮ್ಮಗ; ತಾಯಿಯಾದ ಇಳೆಯು ಸೂರ್ಯನ ಮಗಳು, **पुत्रसंवरणे**—ಮಗನನ್ನು ಮುಚ್ಚಿಡುವುದರಲ್ಲಿ, **गृध्रलक्षवेधी**—ಗೃಧ್ರವೆಂಬ ಲಕ್ಷ್ಯವನ್ನು ಭೇದಿಸಿದ.

Page 40. **परिरब्धुम्**—ಆಲಿಂಗಿಸುವುದಕ್ಕೆ, **गृहीतविद्यः**—**गृहीताः विद्याः येन सः।** ವಿದ್ಯೆಗಳು ಹದಿನಾಲ್ಕು—ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳು; ವೇದಾಂಗಗಳು ಆರು; ಪುರಾಣ, ನ್ಯಾಯ, ಮೀಮಾಂಸಾ ಮತ್ತು ಧರ್ಮಶಾಸ್ತ್ರ, **अभिविनीतः**—ಶಿಕ್ಷೆಯನ್ನು ಪಡೆದವನು, **निलीयमानः**—ಅವಿತುಕೊಂಡಿರುವ, **कथं कथमपि**—ಬಹಳ ಕಷ್ಟದಿಂದ **पौलोमीसम्भवेन**—**पुलोम्नः अपत्यं स्त्री पौलोमी ; पौलोम्याः सम्भवो यस्य सः ; तेन.** ಪೌಲೋಮೀ, ಇಂದ್ರನ ಹೆಂಡತಿ.

Page 41. **सुखप्रत्यर्थिताम्**—ಸುಖದಮೇಲಿನ ವೈರವನ್ನು, **त्रिकालदर्शिभिः**—ಭೂತಭವಿಷ್ಯದ್ವರ್ತಮಾನಗಳನ್ನು ತಿಳಿದ, **सुरासुरसङ्गरो भावी**—ದೇವಾಸುರಯುದ್ಧವು ಮುಂದೆ ಆಗತಕ್ಕದ್ದು, **सांयुगीनः**—

ಯುದ್ಧದ ಸಂಬಂಧವುಳ್ಳ, **सङ्गतं श्रीसरस्वत्योः**—ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಸರಸ್ವತಿ, ಯರಿಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಮತ್ಸರವೆಂದು ಲೋಕಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಜ್ಞಾನಿಯು ಐಶ್ವರ್ಯವಂತನಾಗಿರುವುದೂ ಐಶ್ವರ್ಯವಂತನು ಜ್ಞಾನಿಯಾಗಿರುವುದೂ ಬಹಳ ಅಪೂರ್ವವೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ಪಕೃತ ಲಕ್ಷ್ಮೀಸರಸ್ವತಿಯರಿಬ್ಬರೂ ಅನ್ಯೋನ್ಯವಾಗಿ ಸಹವಾಸದಲ್ಲಿದ್ದು ಸತ್ಪುರುಷರಿಗಾನಂದವನ್ನೀಯಲೆಂದು ಬರತ ವಾಕ್ಯ. ಭರತವಾಕ್ಯವು, ನಾಟಕವನ್ನಭಿನಯಿಸಿದಮೇಲೆ ನಟರು ಬಯಸುವ ಆಶೀರ್ವಾದ. ಯಾವ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಲೋಕಕ್ಕೆ ಮಂಗಳವನ್ನು ಹಾರೈಸುವುದು ರೂಢಿ.
